

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Гуманітарний факультет
Катедра української мови і літератури

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему «Травматична пам'ять ГУЛАГу в сучасній українській літературі (за романами “Лицарі любові та надії” Л. Романчук і “Червоний” А. Кокотюхи)»

Виконала студентка VI курсу, групи МУФ-61
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.01 «Українська мова та література»
освітньо-професійної програми
«Українська мова і література»
Прокопчук Ірина Василівна

Керівник – доктор філологічних наук,
доцент катедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
Пухонська Оксана Ярославівна
Рецензент – доктор філологічних наук, доцент,
професор катедри української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
Захарчук Ірина Василівна

Острог, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ГУЛАГ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	8
1.1. ГУЛАГ як інструмент пригнічення підкорених народів.....	8
1.2. ГУЛАГ в історії української літератури.	19
ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ	28
РОЗДІЛ II. ПОБУТ, КУЛЬТУРА ТА ПСИХОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ В'ЯЗНІВ ГУЛАГУ В РОМАНІ «ЛИЦАРІ ЛЮБОВІ І НАДІЇ» ЛЕСІ РОМАНЧУК.....	30
2.1. Образ Романа Смереканича як втілення ідейності та стійкості.....	30
2.2. Жінка в умовах табору.....	37
2.3. Повстання в'язнів Кенгірського табору як ознака послаблення ГУЛАГівської системи.	47
ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ	55
РОЗДІЛ III. РЕЦЕПЦІЯ ГУЛАГУ В РОМАНІ АНДРІЯ КОКОТЮХИ «ЧЕРВОНІЙ».....	57
3.1. Українські повстанці – особливо небезпечні «вороги» радянського режиму у художньому просторі роману Андрія Кокотюхи.	57
3.2. Табірне «життя» та оточення Данила Червоного. Проблема свого-іншого- чужого.....	63
3.3. Повстання як прояв непокори і викриття абсурдності радянської системи	69
ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ	74
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	82

ВСТУП

Сучасні студії, присвячені новій українській літературі, характеризуються насамперед різноманіттям тематики. Великого поширення набули гендерні дослідження, експериментальна поетика художнього твору, студії пам'яті тощо. Досить важливою й водночас не до кінця вивченою є тема ГУЛАГу, яка тісно переплетена з історичною наукою. Безумовно, що головне управління виправно-трудова таборів змінило тисячі людських доль, знищило велику кількість людей, яких означили тавром «ворогів народу», осиротило сотні дітей. Не одне століття різні нації оплакували інженерів, будівельників, лікарів, вчителів, оскільки тоталітарний режим використовував дуже суворі методи боротьби з в'язнями своїх таборів. Найгіршим було те, що подібний біль довелося пережити й жіночій половині населення. Українці теж брали участь у цих подіях, що спонукало до появи книг-спогадів жертв ГУЛАГівської системи.

Дослідження, у яких вивчають чоловічий та жіночий досвід перебування у виправно-трудова таборах, є вкрай обмеженими, що пов'язано з декількома причинами. По-перше, очевидці подій і досі не бажають розповідати про своє минуле. Як наслідок – велика кількість інформації перебуває під загрозою втрати, адже з кожним роком тих, кому вдалося вижити, стає все менше. Саме тому однією з перешкод є відсутність матеріалу для подібних студій. По-друге, відомості, які вдалося отримати, залишилися в архівах колишнього комітету державної безпеки. Дослідники втратили порівняльні таблиці, свідчення, спогади, схеми, зізнання, судові справи, що унеможливило точне відтворення умов утримання в'язнів, їх каторжної праці.

Літературознавча наука, закономірно, проблему національного досвіду ГУЛАГу вивчає на прикладах художніх текстів. Однак, вартим уваги є те, що такі твори теж обмежені, оскільки тема цього травматичного досвіду не набула поширення в сучасній художній літературі. До неї зверталися Леся Романчук та Андрій Кокотюха. Зокрема, роман Лесі Романчук «Лицарі любові і надії», який вийшов друком 2011 року, є першим масштабним твором, у якому описано український досвід ГУЛАГу. Андрій Кокотюха також порушив цю тему у

своєму історичному романі «Червоний», опублікувавши його 2012 року. У зв'язку з тим, що кількість літературних творів, у яких йдеться про ГУЛАГу, є обмеженою, не маємо численних наукових досліджень, присвячених цьому питанню. Саме цим зумовлена **актуальність роботи**.

Методологічна основа дослідження. Дослідження проведене на основі низки важливих студій із цієї теми. Розглянемо деякі з них. Праці української історикині Оксани Кісь, авторки монографії «Українки в ГУЛАГу: вижити – значить перемогти» («Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті», «Материнство за ґратами як благословення і прокляття: жіночий досвід ГУЛАГу», «(Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу») відзначаються науковістю, точністю викладу думок, цікавими та корисними фактами. Також оглядову працю про становище жінки в умовах виправно-трудова таборів, побудовану на особистих свідченнях та спогадах колишніх політв'язнів, написала Марта Чиж. Крім того, перспективним був огляд збірника І. Кривуцького «В намисті з колючого дроту», де розміщені короткі спогади жінок-учасниць Норильського повстання. Ґрунтовними матеріалами, що стосуються кваліфікаційної роботи загалом, є публікації Л. Бондарук («Повстання політв'язнів у советських концтаборах сталінського періоду»), Т. Вронської («Куркульський призов 1942 р.: мобілізація селян-трудпоселенців ГУЛАГу 1942 р. (передісторія та перебіг)»), Е. Епплбаум («Історія ГУЛАГу»), Г. Іванової («ГУЛАГ: государство в государстве», «История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты»), В. Курілла та І. Фатьянової («Політична субкультура ГУЛАГу: осмислення історичного досвіду минулого»), О. Потильчак («Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.)»), О. Рубльова («Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті»), С. Ярошенка («Українці у радянських таборах (1930–1950-ті рр.): історіографія проблеми»). Літературознавчиня Оксана Пухонська у статті «Літературний вимір ГУЛАГу в романі Лесі

Романчук «Лицарі любові і надії»» подає літературну інтерпретацію ГУЛАГу. У монографії авторки «Літературний вимір пам'яті» також натрапляємо на трактування українського виміру цього явища. Табірній прозі присвячені дослідження Надії Колошук («Гендерні проблеми в тюремно-табірній гулагівській мемуаристиці»), «Жіноча емансипація в ГУЛАГу (за збірками табірної поезії та спогадами в'язнів): зворотній бік комуністичної утопії», «Табірна проза в парадигмі постмодерну», «Часопис “Зона”: вияв народної пам'яті про репресії та ГУЛАГ»).

Об'єктом дослідження є сучасна художня проза, а саме: роман «Лицарі любові і надії» Лесі Романчук та «Червоний» Андрія Кокотюхи.

Предмет дослідження – травматична пам'ять ГУЛАГу в названих художніх текстах.

Мета дослідження полягає у вивченні травматичного досвіду перебування в'язнів у виправно-трудовах таборах на прикладі сучасних творів.

Досягнення мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

- дослідити історію виникнення та функціонування головного управління виправно-трудовах таборів;
- охарактеризувати тему ГУЛАГу в українській літературі;
- проаналізувати образ головних героїв, жіночий та чоловічий досвіди перебування в таборах, описані у досліджуваних текстах;
- розглянути роль та значення цієї теми у творчості Лесі Романчук та Андрія Кокотюхи;
- з'ясувати особливість травматичного таборового досвіду літературних героїв.

Для вирішення поставлених завдань були використані такі **методи**:

- теоретичні:
 - 1) аналіз (під час дослідження історії ГУЛАГу, а також його рецепції в українській літературі, зокрема в художніх творах);
 - 2) синтез (під час зображення у літературних текстах табірної системи);
 - 3) систематизація (під час опису особливостей перебування в'язнів у

таборах – одягу, їжі, місця життя);

4) історичний (під час аналізу історії виникнення та розвитку головного управління виправно-трудоx таборів);

– емпіричні:

1) вивчення та узагальнення практичного досвіду (під час дослідження романів);

2) аналіз результатів діяльності (під час формулювання висновків до кваліфікаційної роботи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає:

– у дослідженні актуальної історичної проблеми на прикладі сучасних літературних творів;

– у виявленні специфіки сучасного літературного розуміння і трактування травматичного досвіду українців у радянських таборах;

– у гендерному підході до вивчення травматичної пам'яті у романах «Лицарі любові і надії» Лесі Романчук та «Червоний» Андрія Кокотюхи.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані в результаті дослідження відомості про історію виникнення та функціювання головного управління виправно-трудоx таборів, а також травматичний досвід перебування в'язнів у ГУЛАЗі, його інтерпретацію в сучасних літературних творах можуть використовувати учні, студенти, вчителі, викладачі під час вивчення сучасної літератури, а також літературознавці, які працюватимуть з цією темою. Робота буде цікавою й для істориків, які вивчатимуть вплив тоталітарного режиму на поведінку сучасного суспільства.

Апробація. Практичні результати дослідження у формі доповідей виголошено на науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» в Національному університеті «Острозька академія» та Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, магістрантів, аспірантів і молодих учених «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» в Київському університеті імені Бориса Грінченка. На основі доповіді подано до друку статтю «Втілення ідейності та стійкості в образі головного героя роману

«Лицарі любові і надії» Лесі Романчук» до електронного збірника наукових праць «Наукові доробки магістрантів Інституту філології» Київського університету ім. Бориса Грінченка.

Публікації. Результати дослідження у вигляді статей було опубліковано у збірниках наукових праць «Геопоетичний альманах», «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна». Результатом участі в Міжнародній науково-практичній конференції «Філологія початку XXI століття: традиції та новаторство» є публікація тез на тему «Національна ідея в умовах радянського концтабору (за романом Лесі Романчук “Лицарі любові і надії”»).

Структура. Магістерська робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків і списку літератури з 58 найменувань. Загальний обсяг роботи – 86 сторінок.

РОЗДІЛ І

ГУЛАГ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. ГУЛАГ як інструмент пригнічення підкорених народів.

Слово «ГУЛАГ» давно увійшло до активного словника пострадянських суспільств. Дехто читав про нього в науковій літературі. Ще інші дізнались значення цього терміна із довідників. Однак є ті, кому довелося на власній шкірі відчувати весь біль, жах, жорстокість, несправедливість, насильство, знущання, породжені, здавалося б, одним звичайним словом. Останні й до сьогодні воліють мовчати про пережите, аби уникнути відтворення в пам'яті страшних картин катування, смерті, виживання, що давалося нелегко, а навпаки – ціною найдорожчого. Тоді вміли шанувати маленьку крихту хліба, хвилину сну та декілька градусів тепла. Думки ж завжди поверталися до рідного краю, теплої домівки та люблячої сім'ї. Такі обставини випробовували терпіння, силу волі, вміння стримувати емоції та кували характер. З'ясуємо, про які страшні картини йдеться та що приховують великі літери ГУЛАГу.

Як відомо, ГУЛАГ – це головне управління виправно-трудових таборів, в яких утримували «ворогів народу» разом із кримінальними злочинцями. Однак зараз це слово використовують і тоді, коли говорять про непосильну працю в Радянському Союзі, а також репресивну систему з каральними заходами (етапи, слідства, арешти, важка фізична праця). «Радянську табірну систему ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудових таборів ОДПУ-НКВС, яке завдяки однойменній праці О. Солженіцина, отримало міжнародне позначення як ГУЛАГ), можливо визначити як унікальний соціальний феномен, із власною ієрархією цінностей, відносин, власними законами і специфічною мораллю» [39, с. 38], – так трактують це явище В. Курілло та І. Фат'янова. Історія ГУЛАГу розпочалася тоді, коли виникла потреба в ізоляції «непевних елементів» у концентраційних таборах. Згодом дешева робоча сила стала основою пришвидшення індустріалізації Радянського Союзу (видобуток природних ресурсів на далекій Півночі). Звісно, створення виправно-трудових

таборів мало на меті реалізувати певні завдання. Говоримо про ліквідацію деякої категорії населення, а також ув'язнення «ворогів народу» та забезпечення робочою силою промислових районів. Літературознавчиня Оксана Пухонська стверджує, що «однією з основних цілей концтабірної політики було цілеспрямоване знищення індивідуальності, яка наділяла людину здатністю протестувати проти всього, що суперечило її людській і соціальній природі» [48, с. 102]. Таким чином, у місцях утримання в'язнів спочатку намагалися знищити людське, особистісне, а тоді – саму людину.

Першим табором головного управління був Соловецький. Енн Епплбаум зазначає, що «у 1920-ті роки Соловецький табір міг не бути єдиною в'язницею в Радянському Союзі, але це була їхня в'язниця, в'язниця ОГПУ, в якій ОГПУ вперше вчилася використовувати рабську працю з метою одержання прибутку» [17, с. 42]. Проте «соловецька» влада не поступалася радянській загалом. Для першої характерний не менший рівень жорстокості. Якщо спочатку в'язнів зустрічали чаєм з цукром, то згодом жалюгідні умови життя руйнували приємну картину. Сон на дошках та хмари комарів свідчили про те, що покращення не варто чекати. Ще гірша ситуація була на далеких табірних островах: з метою звільнення від роботи хоч на декілька днів (вирубка лісу) люди відрубували собі кінцівки. Крім того, вартим уваги є той факт, що з таких місць майже не поверталися.

Адміністрація вдавалася до використання різних видів зменшення кількості ув'язнених. Йдеться про такі тортури, як сидіння на стовпах з нерухомими кінцівками, миття у замерзаючій воді, утримання голими в лісі з метою поживи для комарів. Та найстрашнішими були масові вбивства: «Коли в якийсь момент табірне начальство заборонило охоронцям стріляти в секірських в'язнів, вони почали влаштовувати “нещасні випадки” – кидати їх вниз зі сходів» [17, с. 45]. Подібні акції зуміли пережити найсильніші, тобто ті, хто мав мету (зазвичай, хотів повернутися до рідних). Однак досить часто нестерпні умови, важкі випробування призводили до втрати останніх надій на порятунок – в'язні вже не хапалися за рятівну соломину, а піддавалися

обставинам і «загадково» гинули, або ж довго «хворіли». Варто наголосити, що погане харчування, холод і справді сприяли розвитку хвороб, серед яких домінував тиф.

Революція, яка розпочалася значно раніше, 1929 року досягла апогею. Цей рік приніс чимало змін, оскільки систематичне переслідування противників режиму замінило початкові, часто випадкові, покарання. До того ж, замість Леніна кількома роками раніше до влади прийшов Йосип Сталін, який вправно перемиг суперників. Відтоді всі політичні заходи були спрямовані на закріплення цієї влади. Той період отримав назву «революція згори», а сам Сталін називав його «Великим переломом». Як відомо, зміни не оминули й концентраційні табори. 27 червня 1929 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення перейменувати концентраційні табори на виправно-трудова [25, с. 164]. Саме з цього періоду можемо говорити про створення ГУЛАГу. Однак реформування викликало чимало проблем, однією з яких було переповнення в'язниць. Уже незабаром оголосили амністії, а тоді розпочали будівництво нових таборів. Паралельно з цим процесом не залишаємо поза увагою нові хвилі репресій. Табірна система ставала більш суворою, менш суворою, а згодом знову суворішала. Сталін особисто контролював працездатність в'язнів, про що свідчать регулярні повідомлення з деталями управління таборами.

З роками кількість таборів зростала. Як зауважує Енн Епплбаум, «на середину 1930-х років система ГУЛАГу вже мала у своєму розпорядженні 300 тисяч в'язнів, розкиданих приблизно по десятих табірних комплексах і кількох менших тюрмах. 15 тисяч людей працювало в Дальлагу, новому таборі на Далекому Сході. Понад 20 тисяч будували хімічні заводи і працювали на них у Вишлагу, таборі, організованому на базі Вишерського підрозділу СЛОНу на західній частині Уральського гірського хребта» [17, с. 82]. Такі табори мали на меті підняти економіку Радянського Союзу. За одним із проектів Сталіна ув'язнені примітивними знаряддями праці (дерев'яні лопати, ручні пилки) та такими ж матеріалами (пісок, камінь, дерево) побудували Біломорський канал. Проте утримання в'язнів, які виконували надважку роботу, не покращилося.

Поступово «вороги народу» освоювали Північ, а саме: будували дороги, заводи, бараки, видобували корисні копалини. Досить важливу роль у піднятті економіки Радянського Союзу відіграли українці. Прикладом чого є будівництво низки великих промислових комплексів, зокрема Норильського комбінату. Леся Бондарук стверджує, що «про умови життя і праці під час побудови Норильського нікелевого комбінату збереглося чимало свідчень українських політичних в'язнів. За свідченням політв'язня І. Кривуцького, у Норильську було шість зон із політв'язнями, де українці переважали – від 60 до 80 %» [9, с. 362]. Видно, що частка українців серед загальної кількості ув'язнених була досить високою. «Зокрема визначено, що збільшення контингенту українського населення у таборах відбулося у 1930–1933 рр., 1937–1938 рр., 1939–1940 рр. та 1944–1945 рр., що пов'язано із кампаніями розкуркулення, масового терору, радянізацією західноукраїнських територій та фільтраційними акціями після Великої Вітчизняної війни, визначенням колабораціоністів, як зрадників Батьківщини» [58, с. 25–26], – зазначає С. Ярошенко. Українська нація відчула на собі вплив тоталітарної системи на становлення особистості.

Варто звернути уваги на те, що під час репресій до «ворогів народу» зараховували велику кількість інтелігенції. Проте серед заарештованих були представники різних професій – інженери, лікарі, вчителі, будівельники й навіть прості селяни, військовополонені, які становили групу політичних в'язнів. Паралельно з ними в таборах перебували й кримінальні в'язні – ті, хто вчинив певний злочин, крадіжку. В. Курілло та І. Фат'янова підкреслюють, що «процент політичних в'язнів та їх співвідношення з кількістю кримінальних в'язнів, що перебували в таборах, є питанням, що навіть зараз викликає дискусії серед дослідників» [39, с. 39]. Незаперечним є той факт, що дві групи в'язнів опинялися в однакових умовах, ночували в одних бараках, проте це призводило до гострих суперечок, бійок, крадіжок, конфліктів, а також смертей.

Після арешту «вороги народу» розчаровувались у панівній верхівці та розуміли, що в таких ситуаціях про справедливість та чесність не йдеться

взагалі. «Я тоді ще вірив, що НКВС займається серйозними справами та державними злочинцями, і мені було якось ніяково, що через таку дрібну особу, як я, серйозні люди... дарма втрачають час» [42, с. 10], – розповідає В. Лазарєв. Байдужість охоронців, коли в них просили допомоги під час сутичок всередині бараку, була проявом того, що керівництво не особливо перейматиметься життям «ворога народу». Навіть якщо у подібних ситуаціях помирили, в особових справах причиною смерті була чергова хвороба. В'язням доводилося самотійно відстоювати право на життя, тому слабкі духом постійно залишалися без порції їжі, теплого одягу або зручного місця для сну.

Соловецький табір був основою для розширення ГУЛАГу в різних регіонах (Сибір, Казахстан, Колима). Звісно, що цей процес супроводжувався смертністю. Її рівень можна порівняти на основі декількох років. За свідченнями санітарного відділу ГУЛАГу смертність в'язнів виглядала так: 1931 року в таборах померло 2,9 % в'язнів (від загальної середньорічної кількості), 1932 року середній показник становив 4,8 %, (в окремих таборах – 26,3%), 1933 року – більше 15 %, тобто 67 297 ув'язнених. До того ж, в окремих таборах відсоток смертності був значно вищим, ніж середній по всьому ГУЛАГу [25, с. 178]. Згодом умови перебування в таборах почали покращуватися, що вплинуло й на рівень смертності. Зниження кількості померлих пов'язане із частковим вдоволенням потреб у їжі, а також зміною організації.

Роки Великого терору (1937–1938) позначилися на історії ГУЛАГу, хоч і не були періодом найбільшого розквіту системи, оскільки кількість ув'язнених збільшиться в наступному десятилітті. Цей період характеризують тим, що почастишали арешти і депортації українців та прибалтів із територій, які захопили 1939 року. Дуже постраждали від Великого терору воєначальники, більшовики та видатні члени партії (інша назва – еліта). Варто наголосити на тому, що в 1937–1938 роках збільшується число смертних вироків.

Нова хвиля репресій була суворою для деяких верст населення. Енн Епплбаум наголошує на тому, що історія ГУЛАГу 1937 року значно змінилася, «бо саме цього року радянські табори на певний час трансформувалися з

в'язниць, якими керували байдужі тюремники і в яких люди гинули через нещасні випадки, на справжні табори смерті, де людей свідомо виснажували роботою до смерті або й просто вбивали у набагато більших кількостях, ніж це було раніше. Хоча така трансформація була далеко не послідовною і хоча умисна згубність таборів 1939 року таки пішла на спад – показники смертності зростатимуть і спадатимуть відповідно до обставин воєнного й ідеологічного характеру аж до смерті Сталіна 1953 року – Великий терор однаковою мірою позначився на свідомості і табірних охоронців, і в'язнів» [17, с. 96]. Вартим уваги є те, що саме цього року припинилася пропаганда перевиховання злочинців.

Головне управління виправно-трудова таборів не сповільнювало обертів, а навпаки – продовжувало нищити еліту, таким чином перетворювало нації на руїни. Василь Паливода у «Спогадах українського повстанця і багаторічного в'язня ГУЛАГу» пише: «Тож і в 1944 р. в Західній Україні репресивна машина НКВС продовжувала нищити провідні сили нації з нечуваною жорстокістю, силою зброї, опираючись на людей, обдурених фальшивою більшовицькою пропагандою, які не вміли розрізнити, де правда, а де брехня» [41, с. 77]. Видно, що ситуація з політв'язнями впродовж тривалого часу не стабілізувалася, а загострювалася, мовби навмисне очікуючи вибуху людського терпіння.

У багатьох таборах була категорія непрацездатних в'язнів. Варто наголосити на тому, що їх утримання було не вигідним для керівництва, хоч саме через нього останні втрачали здатність виконувати важку фізичну роботу. Причиною цього були отримані раніше травми, або ж хвороби, викликані умовами перебування. Якщо ув'язнений – учасник конфлікту чи просто не бажає давати свідчення, протестує, бере участь у різних таємних акціях, його відселяли від інших в окрему холодну камеру. Їжу в таких випадках не давали, а приносили лише воду. Декому вдавалося вижити після подібного покарання, однак більшість згодом помирала, оскільки через холод отримувала ускладнення і нові хвороби. Зазначимо, що велика кількість непрацездатних

в'язнів завжди була серйозною проблемою для табірної керівництва. Наприклад, наприкінці 1934 року категорія «непрацездатні» становила 16,5 %, при цьому частка слабосильних і хворих складала 10 % від облікового складу табірної населення [25, с. 180]. Крім того, були ще й інваліди та особи старшого віку. Керівництво таборів постійно намагалося зменшити кількість таких утримуваних, проте знайти рішення не вдавалося, тому що за жодних умов неможливо було скоротити термін для деякої категорії в'язнів.

Характеризуючи життя в таборах, наголошуємо на тому, що умови були досить різними, тому важко виокремити спільні ознаки, адже необхідно враховувати низку компонентів (роки існування, розміри, місце розташування, керівний склад). Відтак дехто після пережитого дивувався ще жахливішим і нестерпнішим ситуаціям. Таким в'язням здавалося, що гіршого, ніж вони побачили, бути не може. Енн Епплбаум підкреслює, що «життя у великому промисловому таборі на Далекій Півночі дуже відрізнялося від життя в сільськогосподарському таборі на півдні Росії. Життя в усіх таборах у найнапруженіший період Другої світової війни, коли серед зеків щороку помирав кожний четвертий, було цілком відмінним від життя там на початку 1950-х, коли рівень смертності там був майже таким самим, як і по всій країні. Життя у таборі, яким керував порівняно ліберальний начальник, не було схожим на життя в таборі, де начальником був садист» [17, с. 158]. Ще під час арешту «вороги народу» мусили терпіти жорстокі катування НКВС (переламування рук, ніг; удари в живіт торбинами з піском), згодом суворість радянської системи проявлялася в тюрмах (заборона спати вдень, не ховати руки під ковдру), тоді на етапі (солена риба, брак води, відсутність туалетів). І лише після цього тим, хто вижив, вдавалося побачити й відчутти на собі антигуманність табірної системи.

Найгірше, що такі умови мусили витримувати й жінки. Вони терпіли насильство, виконували важку фізичну роботу, вчилися бути сильними, і водночас – відстоювати право на життя. Нерідко за стінами сусідньої камери чи бараку дівчата чули голоси своїх коханих. Тоді перебування під наглядом

тоталітарної системи ставало ще важчим, оскільки перейматися доводилося ще й долею чоловіків. Інколи вдавалося передати певну інформацію за допомогою спеціальних шифрів, перестукування чи інших методів. Варто наголосити на тому, що «жінок почали арештовувати як “дружин ворогів народу” – після того, як наказ НКВД 1937 року уможливив такі арешти; той самий наказ стосувався і дітей. Офіційно вони отримували вирoki як “ЧСВР” – “член сім’ї ворога революції”» [17, с. 102]. Дівчат же арештовували за зв’язки з хлопцями-«ворогами народу», або ж за участь у подіях, спрямованих проти радянської влади.

Велика кількість жінок, які опинилися в ГУЛАЗі, тривалий час сподівалися, що їхні справи переглянуть знову, після чого відпустять на волю. Однак реальність була зовсім іншою, тому що амністії могли отримати тільки спеціальні категорії «ворогів народу». У 1930-х роках частка жінок серед в’язнів ГУЛАГу була порівняно невеликою. У воєнні й повоєнні роки їх чисельність значно збільшилася: 1941 року жінки становили 7,6 % загальної кількості, до літа 1944 року їх було вже 26 %, а на 1 січня 1945 року – 30,6 % [24, с. 216–217]. Видно, що з роками кількість ув’язнених жінок ставала більшою. Дещо легше почувалися ті, хто не встиг народити дитину, адже вони позбавлялися хвилювання за долю нащадків. Крім того, перебуваючи в стінах ГУЛАГу, дівчата втрачали всі атрибути жіночності, натомість отримували лише одяг із нашитим номером (часто завеликий, або ж брудний – з плямами крові, оскільки його зняли із померлого в’язня; холодний, темного кольору). Йдеться про усунення імен і прізвищ з метою знеособлення: «Людини не існувало, був номер, випалений вапном на одязі: на спині, на грудях, внизу на спідниці та на шапці. Чотири номери» [11, с. 144]. Це стосувалося і чоловічого складу в’язнів. Жінки втрачали довге волосся, яке мали на волі, оскільки його важко було зберегти з постійним недоїданням та відсутністю нормальних гігієнічних умов. Саме тому зовнішній вигляд чоловіків і жінок був схожим.

Зовсім нелегкою була доля матерів, які разом з дітьми або ж у стані вагітності змушені були відбувати термін в холодних стінах радянських таборів

та нелюдських умовах. У таких випадках ув'язнені намагалися зберегти не своє життя, а доньчине чи синове. Українська історикиня Оксана Кісь наголошує: «На час слідства в радянських в'язницях таких жінок утримували в загальних камерах разом з дітьми, а їхній в'язничний пайок мало чим відрізнявся від решти арештанток. Ані спеціального харчування, ані жодних речей, необхідних для догляду за немовлятами матерям у в'язницях не надавали» [27, с. 34]. У жалюгідних умовах тяжко виживали дорослі, а про те, щоб виростити здорову дитину, не йшлося взагалі. Часто жінки замість пелюшок використовували свій одяг. Самі ж замерзали, тому що теплі домашні светри забирали, а форма практично не зігрівала.

Однак, траплялися випадки, коли жінки вагітніли в таборах. У «Спогадах» Надії Суровцевої натрапляємо на розповідь про долю таких ув'язнених: «Вагітності спочатку намагались позбутися: тягали важке, стрибали з чогось, пили хіну, дістаючи її правдами й неправдами, робили аборти, вмирили, та якщо не вдавалося нічого чи бракувало сміливості, то признавалися» [55, с. 317]. Звичайно, були й такі, хто надіявся на полегшення умов утримання або ж звільнення від важкої роботи у зв'язку з вагітністю. Цьому сприяло й те, що існували змішані зони, а також відсутність повної ізоляції. Табірне керівництво згодом почало розмежовувати чоловічі і жіночі бараки, проте ситуація не змінювалася на краще – кількість вагітних зростала. З часом вони зрозуміли, що про зменшення для них тривалості робочого дня не йдеться, додаткову порцію їжі теж не видавали, тому й вдавалися до переривання вагітності. Дехто бажав продовжити свій рід і вже на волі мати повноцінну сім'ю. Ще однією причиною вагітності, про яку не можна забувати, було фізичне насильство. Звісно, воно відбувалося не без участі начальства, що пояснюється привабливою зовнішністю дівчат чи жінок. Однак найбільша кількість випадків пов'язана із тим, що чоловіки-в'язні гвалтували жінок.

Усе це відбувалося з ув'язненими на квадратній чи прямокутній території ГУЛАГу (саме така форма була зручною для охоронців). «Як правило, у центрі табору, недалеко від воріт, було розташоване велике відкрите місце, на якому

двічі на день в'язні шикувалися на повірки. Зазвичай були бараки для охорони й будинки для начальства, також збудовані з дерева, – відразу за головними воротами. Від усіх інших місць роботи зону, звичайно ж, відрізняла огорожа» [17, с. 160], – так описує будову табору Енн Епплбаум. У зонах всю територію об'єднували за допомогою захисних споруд – огорож. Позитивним було те, що на відміну від тюрми, у таборі можна було перебувати на свіжому повітрі. Законодавство дозволяло для в'язнів мати вільний день. Проте керівництво діяло по-своєму. З метою повного виконання плану часто «вороги народу» залишалися без вихідних та нормального нічного сну, а якщо й отримували омріяний «вільний» день, то прибирали туалети, кімнати, територію табору.

Відпочити від тяжкої денної роботи практично не вдавалося через швидкоплинну ніч та умови сну. «Бараки, які будували в'язні, являли собою вкрай прості дерев'яні будівлі. Їх влаштування диктувалося з Москви, в результаті чого описи бараків повторюються: в'язні згадують однакові довгі прямокутні дерев'яні будівлі, стіни без штукатурки, тріщини, заліплені землею, а всередині – ряди і знову ряди так само погано зроблених ліжок» [17, с. 168], – наголошує Енн Епплбаум. Часто в'язні відбували термін у полі, де шукали хоча б мінімальний захист від низьких температур. Деякі бараки були переповнені, що породжувало боротьбу за місце для сну. Тоталітарна система таким способом успішно маніпулювала становищем «ворогів народу». Холодний клімат також ставав причиною багатьох смертей в'язнів, як і зовсім неситна їжа, яку вони отримували малими порціями (якщо не були покарані, тому що в таких випадках залишалися зовсім без їжі). Ще під час етапу в'язні змушені були витримувати випробовування голодом. Василь Паливода пригадує, що «раз на добу давали шматочок хліба у 400 грамів. Належалось ще до хліба – цукор, риба або консерви, але нам цього не давали, бо конвоїри все це продавали і пропивали, а за те ще жорстокіше над нами знущалися. Деколи, як була погана риба, що її не вдавалося продати, на неї не було покупців, бо просто була непридатна до вживання, то тільки тоді її віддавали нам. Це були переважно сушені бички – риба, яка мала велику голову та великий хвіст, а

м'яса не було – самі кістки великі» [41, с. 89]. У такий спосіб скорочувалась кількість тих, хто міг доїхати до табору. Адже після соленої риби дуже хотілося пити, і як наслідок – хвороби шлунку та відсутність медичної допомоги.

Варто зазначити, що в таборах ситуація з харчуванням не була кращою. Однак радянська влада і тут вдавалася до маніпуляцій. Голодні в'язні із задоволенням їли юшку, яку отримували один раз на день (кількість порцій залежала від конкретного табору). Для приготування такої страви використовували поширені овочі: картоплю чи капусту. З метою отримання ситнішої страви у неї додавали продукти тваринного походження (сало; риб'ячі голови). Важливим було й те, як підкреслює Енн Епплбаум, що «адміністрація ГУЛАГу постійно уточнювала цифри, вираховуючи і знову перераховуючи мінімальну кількість їжі, необхідну для того, щоб в'язень продовжував працювати. Дуже часто начальникам таборів розсилалися нові накази щодо обсягів пайків» [17, с. 175–176]. Брак їжі був відчутним у зв'язку з тим, що розроблена система із розрахунком витрат на окремого «ворога народу» майже не функціювала. Часто причиною цього було погане постачання продуктів у місця утримання в'язнів та крадіжки, зазвичай дуже поширені в ГУЛАЗі.

Такі умови утримання спричинили обурення в'язнів, яке накопичувалося й переростало в спротив. Часто «вороги народу» бачили, як розстрілюють їхніх товаришів по холодній кімнаті в бараці або ж навмисне позбавляють законних вихідних. Унаслідок цього виникали повстання. Леся Бондарук зазначає: «Повстання політичних в'язнів у Норильську (травень 1953 р.) було першим серед трьох найбільших – Норильського, Воркутинського, Кенгірського, що потрясли систему ГУЛАГу» [10, с. 38]. Однак це був лише початок. Згодом в'язні сміливіше демонстрували протистояння тоталітарній системі, що призвело до спалахів у Воркуті, потім – у Кенгірі. «Переміщення в'язнів, як форма придушення спротиву, що невпинно зростав у всіх концтаборах, виявилось неефективним засобом. Якщо раніше така практика була успішною, то незабаром вона стала основною причиною поширення руху опору у місцях

ув'язнення» [7, с. 170], – так Лариса Бондарук пояснює зародження акцій протесту в таборах. Можемо зробити висновок, що в'язні становили рушійну силу, яка могла б змінити умови покарання «ворогів народу». Однак для цього необхідно було мати спільну мету. Варто згадати, що саме українці демонстрували в поліетнічному ГУЛАЗі здатність єднатися та боронити свої права. Спалахи повстань довели, що тоталітарна система зазнала кризи і з часом мусила реорганізуватись.

Головне управління виправно-трудових таборів за роки свого існування змінило мільйони людських доль, ставши найтравматичнішою сторінкою української історії зокрема. Карально-репресивна система на практиці застосовувала відшліфовану схему протидії «ворогам народу». З метою виконання ідеологічних завдань та знищення всього людського таборове керівництво використовувало жорстокі методи, витримати які змогли лише найсильніші, адже перебуваючи в межових ситуаціях в'язні вдавалися до різних способів виживання. Такі чоловіки та жінки – носії травматичного досвіду, пережитого в період тоталітаризму, – цінне джерело інформації в період сьогодення.

1.2. ГУЛАГ в історії української літератури.

Аналізуючи тему ГУЛАГу в історії української літератури, варто наголосити на тому, що тривалий час її замовчували взагалі. Болючий, однозначно травматичний, досвід перебування в стінах головного управління виправно-трудових таборів докорінно змінював особистість, оскільки в подібних умовах переосмислювали цінність найголовнішого – життя. Недарма пережите викликає в очах очевидців сльози та біль, адже за період перебування під вартою радянської влади довелося побачити на власні очі найстрашніші картини смерті, знущань, насильства і витримати щоденні голод, холод, страх. Звісно, про такі ситуації не хочеться згадувати й розповідати сучасним. Відповідно, з кожним роком все меншає учасників цих подій. Науковиця Оксана Кісь зазначає, що «за деякими підрахунками, загальна кількість

громадян, котрі зазнали репресій у вигляді позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х до 1953 рр., становить не менше 25–30 млн» [26, с. 126]. Крім того, велика кількість вартісного матеріалу й до сьогодні перебуває в архівах колишнього комітету державної безпеки. Це вплинуло на кількість розвідок та творів, присвяченій висвітленню одного з найважчих періодів української історії.

Цінним джерелом для вивчення головного управління виправно-трудових таборів є спогадова література. Саме з неї можна дізнатися про звинувачення в «зраді Батьківщини», а також інші вироки радянської влади, перебування у в'язницях, виживання під час етапу, умови утримання в'язнів у зонах, полегшення робочого дня чи звільнення від фізичної праці зовсім, мистецтво за колючим дротом. Такі свідчення очевидців допомагають учасникам відновити частково забуті події, а сьогоднішньому поколінню – дізнатися про тоталітарну систему з перших вуст. Зауважимо, що в подібній літературі немає вигаданих людей чи ситуацій. У таких книгах оповідається про реальних особистостей та справжні картини насилля, понівечення, знищення представників різних націй. Автори спогадів прикладають титанічних зусиль, аби відтворити в пам'яті картини минулого та донести читачам страшну правду. Так, 2009 року вийшла збірка спогадів учасниць Норильського повстання (20 жінок). Видати книгу проявив бажання політв'язень І. Кривуцький під назвою «В намисті з колючого дроту», однак йому так і не вдалося опублікувати свої записи, тому справу продовжили сучасники. Він листувався з ув'язненими жінками, дізнаючись детальну інформацію про події 1953 року, та відтворював це на папері. «Основу опублікованих матеріалів становлять листи до нього від колишніх невільниць, в яких викладено їхні особисті спогади про пережите. Розповіді доповнено численними світлинами, що можуть слугувати додатковим візуальним матеріалом для аналізу» [26, с. 131], – підкреслює Оксана Кісь. Таким способом вдалося пошири відомості про першу спробу спротиву тоталітарній системі, наголошуючи зокрема на жіночій участі в Норильському повстанні.

Атмосферу перебування в ГУЛАЗі добре передають «Спогади» Надії

Суровцевої. Авторка не сподівалася на публікацію своїх відвертих рядків, проте сучасне покоління зараз має текст, який містить багато таємниць минулого, про які їй не здогадувалися ті, хто тоді спокійно жив на волі. «Спогади» інколи замовчують деякі періоди табірної життя героїні, тому що з певних причин згадку про них не вдавалося залишити. Камера Ярославського ізолятора, з якої розпочався страшний період в житті авторки, нашттовхнула на думку нотувати все, про що хотілося розповісти. Із записаних історій дізнаємося про роки недовгого щастя (перебування вдома із сім'єю), а далі – про початок тривожного шляху. Після того, як Надія опинилася у в'язниці на Луб'янці, її вразила загальна картина: «Мене прекрасно годували, регулярно випускали вранці і ввечері в сучасно устатковану вбиральню, давали щітку, підмести паркет, ганчірку витерти пил» [55, с. 217]. Згодом умови утримання стануть набагато гіршими, а думки про в'язницю, як не парадоксально, будуть зігрівати.

Варто зауважити, що «Спогади» Надії Суровцевої, як і збірник І. Кривуцького «В намисті з колючого дроту», відображають жіночий досвід перебування в головному управлінні виправно-трудова таборів. Ось як характеризує книгу Оксана Кісь: «Унікальними за обсягом, деталізацією й літературною якістю оповіді є спогади Н. Суровцевої. Уперше їх було опубліковано у щорічному альманаху, а згодом спогади та листи з'явилися окремими книгами. Більше того, Н. Суровцева стала чи не єдиною українкою, чий спогади ввійшли до збірників жіночих свідчень про ГУЛАГ, опублікованих російською та англійською мовами» [26, с. 131]. У двох частинах книги авторці вдалося розмістити найважчі роки свого життя.

Ще одним важливим матеріалом про діяльність головного управління виправно-трудова таборів є «Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу» Василя Паливоди. Спочатку йому довелося побувати в УПА. Згодом, коли автор опиниться в таборах далекого Сибіру, перебування в лавах української повстанської армії стане вогником, який зігріватиме в холодні північні ночі та додаватиме сил для боротьби з ГУЛАГівською

системою. У книзі подано інформацію про діяльність ОУН-УПА, а також детально зображено етап і перебування в таборах. Зокрема в одному з розділів порушується питання про долю українського жіноцтва. Василь Паливода пише про страшні картини побиття, якого не можна було уникнути: «Конвоїри з пекельною ненавистю накидались на нас з дерев'яними молотками, били підряд кого попало, аж поки не задовольняли свою азіатську лють» [41, с. 92]. Подібне пережили багато в'язнів, оскільки керівництво не цікавилось ставленням охорони до «ворогів народу», натомість його турбували питання виконання плану та рабської праці, за допомогою якої верхівка покращувала економічний розвиток Радянського Союзу.

Зауважимо, що зачинателем таборової прози був Іван Багряний, відомий романами «Тигролови» та «Сад Гетсиманський». В основі творів – біографічні події з життя автора, якому довелося пережити заслання в ГУЛАГ та втечу з етапу. «Його герої – фізично сильні, красиві, горді, волелюбні й наполегливі особистості» [40, с. 31], – підкреслює Світлана Лушій. Григорій Многогрішний – головний герой «Тигроловів» – незважаючи на перевірки керівництва (на станціях стежили за його присутністю), таки зумів залишити вагон із в'язнями, чим продемонстрував для інших можливість звільнення від контролю репресивної машини тоталітарної системи. Як відомо, Іван Багряний свого часу теж вчинив подібне. Автор у творі майстерно зображує всіх тих, хто був «ворогом» для Радянського Союзу, наголошуючи, що каральних заходів не вдавалося оминати нікому. Представники інтелігенції теж мусили пережити подібні тортури задля того, щоб з плином часу розповісти про них своїм нащадкам, або ж поділитися спогадами зі світом. У романі «Сад Гетсиманський» автор зображує страшні картини гноблення Андрія Чумака, до яких вдавалася ГУЛАГівська система. Очевидно, не випадково твір має біблійну назву. Жорстокість радянської влади гартувала дух головного героя, який зумів витримати всі її знущання.

Після зародження табірної прози виникає табірна поезія. Василь Стус – поет із нелегкою долею – своє життя присвятив написанню віршів про життя у

в'язницях і таборах, оскільки сам пройшов цей тяжкий шлях. Як відомо, життя митця закінчилося трагічно. Помер Василь Стус у камері, так і не дочекавшись свободи. Наглядачі знищили багато поезій, які могли б розповісти світові про сумне перебування поета в камері. У неволі автор створив свою легендарну збірку «Палімпсести». «Розглядаючи поетичний доробок В. Стуса періоду ув'язнення, дослідниця наголошує на тому, що табірна творчість поета відрізняється від іншої “суто табірної поезії” й називає її “чистою”, близькою до вищих сфер розуму і душі» [38, с. 253], – так пояснює дослідження Михайлини Коцюбинської Ю. Коруняк. Вірші, що входять до «Палімпсестів», сповнені трагізму, оскільки Василь Стус добре розумів сутність перебування в таборах. Варто зазначити, що поезії автора цього періоду вирізняються цілісністю, філософічністю, глибиною порушених проблем. *«І хочеться сягнути за край часу, / за прапервні. І все почати знов»* [54, с. 57], – пише автор в одному з віршів збірки. Бачимо, що нелегка доля в'язня змушує поета хоч у думках уявляти інше – позбавлене страждань, знущань, катувань – життя. Василь Стус творив під наглядом, тому можна стверджувати, що умови для писання були не найкращими, отже, породжували варіантність віршів.

Ще один поет, якому довелося потрапити в ГУЛАГ і, на відміну від Василя Стуса, дочекатися закінчення терміну, – Іван Світличний. Постійні випробування з боку радянської влади підірвали здоров'я митця, проте не зламали сили волі. У стінах таборів автор написав збірку поезій «Ґратовані сонети». Наголосимо, що у своїх віршах Іван Світличний описує реалії таборового виживання. Зокрема в поезії «Провина» подано заклик, який доводить реципієнтам те, що митець не боїться відверто висловлюватися про радянську владу: *«Судіть мене. Судіть без знижки, / Судіть – я винен – хоч до “вишки” / Мене, а за одно й себе»* [51, с. 33]. У сонетах автор описував навіть їжу, яку доводилося вживати під час перебування в ув'язненні. Саме тому можемо говорити про наявність біографічних мотивів у збірці. Часто Іван Світличний використовує фразеологізми, що полегшує змалювання репресивних дій тоталітарної системи. Митець зумів у поетичній формі

відобразити сутність ГУЛАГу.

У контексті художнього простору тема ГУЛАГу не набула значного поширення. Оксана Пухонська наголошує: «Художня література, яка після 2000-х стає на шлях реанімації травматичного досвіду суспільства, до цієї теми звертається вкрай рідко» [47, с. 198]. Однак натрапляємо на спроби передати становище сотні в'язнів, які опинилися в гострих кігтях тоталітарної системи. Леся Романчук 2011 року опублікувала роман «Лицарі любові і надії». У ньому майстерно описано реалії в поєднанні з романтичною лінією сюжету (закохані Роман та Олеся). Авторка намагалася передати становище тих, хто був вірним українській ідеї й за це поплатився. У романі можна відстежити весь шлях, який доводилося долати в'язням. Спочатку «вороги народу» опинялися у тюрмі, далі – несправедливий суд, згодом їх чекав етап і відбування терміну в холодних бараках із лютими морозами, оскільки здебільшого потрапляли на Північ, і після цього – повернення додому (для тих, кому вдалося вижити). «Авторка розгортає широкомасштабну художню карту ГУЛАГівської “країни”, механізм якої проковтнув представників різних національностей, професій, різного віку і поглядів. Разом із травматичною пам'яттю в роман цілком логічно вписані відсилання до пам'яті історичної. Це увиразнює конфлікт соціальних свідомостей – радянської та української національної» [48, с. 105], – підкреслює літературознавчиня Оксана Пухонська. Розглянемо детальніше звертання до історичного минулого та як це відображено в аналізованому творі.

Леся Романчук змогла зобразити долю реальних історичних осіб, яким довелося брати участь у різних знакових для того часу рухах (ОУН, УПА) та відбувати покарання в ГУЛАЗі. Вартим уваги є те, що історії цих осіб майстерно поєднуються з вигаданими персонажами і становлять розгалужений сюжет роману. Авторка згадує постать Михайла Сороки, який половину свого життя провів в ув'язненні, так і не змігши побачити волі. У творі не оминається увагою й Катерина Зарицька – дружина Михайла Сороки, відома тим, що теж стала жертвою тоталітарної системи і саме під час відбування покарання познайомила з майбутнім чоловіком. Крім того, таких же поневірян зазнав і

Петро Січко, який перебував тривалий час на Колимі. У контексті політв'язнів дізнаємося й про імена Євдокії та Петра Кекішів. Творча постать письменника Івана Гнатюка також згадується в романі «Лицарі любові і надії». Леся Романчук звертається до реальних постатей владики Василя Величковського та митрополита Йосипа Сліпого. Усі вони опинилися в однакових умовах – у таборі, який не дозволяв розслаблятися, а змушував постійно бути на сторожі та чекати нових ударів під серце.

Особливої уваги заслуговує опис повстання у Кенгірі. Леся Романчук детально і водночас моторошно пише про той страшний період. Їй вдалося за допомогою слів передати страх в'язнів і жорстокість тоталітарної системи. Варто наголосити, що повстання під однойменною назвою має місце в історії. До нього в'язні вже намагалися показувати спротив. Зокрема Лариса Бондарук підкреслює, що «на 1954 р. ситуація у Кенгірі дедалі загострювалася. Її можливі наслідки вже були відомі з повстань у Воркуті та Норильську влітку 1953 р. Переміщення в'язнів, як форма придушення спротиву, що невпинно зростав у всіх концтаборах, виявилось неефективним засобом» [7, с. 170]. Авторка обрала спеціальну кольорову гаму для зображення найважливішої події в житті в'язнів. Не випадково переважає саме червоний – колір крові, яка текла всюди.

Леся Романчук з метою правдивого змалювання подій опрацювала багато документів, спогадів (перелік подано наприкінці роману) та спілкувалася з очевидцями – тими, чий характер та силу волі доля випробовувала в таборах ГУЛАГу. Їй вдалося передати атмосферу смерті, яка панувала у вагонах під час етапу, а також в бараках виправно-трудова таборів. Майстерне поєднання оповіді про становище Романа Смереканича, Орислави Полянської та життя інших в'язнів (друзів з гімназійних років чи випадкових знайомих) в один сюжет допомагає передати повноцінну картину головного управління виправно-трудова таборів. Літературознавчиня Оксана Пухонська підкреслює, що «у художній простір її ГУЛАГу потрапляють послідовники політики вождя і партії, які вірять, що та дійсність, де вони опинилися, є результатом “перегибів на місцях”. Однак постава її героїв – це радше наслідок

психологічного надлому, коли і каторжна праця, і беззмістовні масові смерті, навіть повстання – все спрямоване на ще глибшу травматизацію людської свідомості, яку здоміновує свідомість концтабірна» [48, с. 115–116]. Видно, що герої роману мріють якнайшвидше повернутися додому і витіснити, або ж стерти з пам'яті неприємні спогади.

Ще одним художнім твором, в якому представлене головне управління виправно-трудова таборів, є роман «Червоний» Андрія Кокотюхи, опублікований 2012 року. Твір має своєрідну композицію, оскільки в кожному розділі (всього їх 3) інший оповідач. Оксана Пухонська наголошує, що «автор пропонує іншу інтерпретацію поняття жертви, яке має характер ширший, аніж у тексті Лесі Романчук. Він звертає увагу на те, що в умовах радянського тоталітаризму служителі системи, найвірніші адепти також були її жертвами» [48, с. 114–115]. Андрій Кокотюха зображує Данила Червоного за допомогою трьох поглядів, саме тому про постать головного героя дізнаємося від людей із відмінними думками. Перший – міліціонер Михайло Середа, який поважає Остапа (псевдонім Данила Червоного) і висловлює захоплення втечами командира УПА з концтаборів, проте вважає його своїм ворогом. Другим висловлюється про головного героя Лев Доброхотов – відставний офіцер КДБ. Останній знайомий – Віктор Гуров, який мусить разом з Данилом відбувати термін на Воркуті. Така побудова сюжету дає можливість читачам порівняти різні думки про одну постать і відтворити фрагменти з життя командира УПА. Герої Андрія Кокотюхи намагаються використати травматичний досвід, отриманий внаслідок перебування під керівництвом радянської влади. Йдеться про те, що в романі натрапляємо на категорію в'язнів, здатних рішуче протидіяти тоталітарній системі та табірному насильству, зокрема. Варто зауважити, що автор у своєму романі намагається розкрити ще одне проблемне питання, про яке пише Оксана Пухонська: «У контексті проблеми жертви А. Кокотюха порушує доволі суперечливий аспект, який лише останнім часом привертає увагу дослідників посттоталітарної пам'яті. Йдеться про трактування виконавців злочинів режиму як його жертв» [48, с. 116]. Зрозуміло, що такі

в'язні з часом розчаровувалися діяльністю тоталітарної системи.

Проаналізовані вище твори дають змогу зіставити два погляди на тодішню карально-репресивну систему. Оксана Пухонська, порівнюючи два романи, підсумовує: «Якщо Леся Романчук позиціонує своїх героїв беззаперечно як жертв радянського терору, які в табірних умовах хоча й ідентифікують себе як інші супроти тоталітарної системи, однак визнають її тотальний характер і домінування в усіх сферах суспільного існування, то герої Андрія Кокотюхи в романі “Червоний” навіть в умовах ув'язнення і каторжної праці усвідомлюють чітку межу поміж приреченістю і свободою» [48, с. 114]. Такі художні тексти репрезентують ГУЛАГівську тематику в українській літературі.

Зауважимо, що тема головного управління виправно-трудових таборів в українській літературі не набула поширення. Відомості про життя в'язнів, каральні заходи, репресивну політику та амністії дізнаємося із спогадової літератури. Художні ж тексти поєднують реальність та вигадані ситуації, однак вони теж є важливим джерелом репрезентації тоталітарної системи.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

Отже, ГУЛАГ, однозначно, є травматичною сторінкою світової історії, оскільки за роки існування у його стінах перебували представники різних націй. Доля українців не була іншою, тому що їхня частка серед загальної кількості висока, хоч і змінювалася в різні періоди. Виконуючи свої ідеологічні завдання, тоталітарна система не зупинялася ні перед чим. Видно, що в той період рабська праця «ворогів народу» була основним засобом підвищення економічного розвитку Радянського Союзу, а створення легкокерованої маси – мета утримання в'язнів у зонах.

Після побудови Соловецького табору можна говорити про розширення ГУЛАГу. До того ж, воно відбулося з використанням праці утримуваних. Саме вони будували собі бараки чи намети, в яких згодом і відбували терміни. Наказ про перейменування таборів на виправно-трудова вийшов 1929 року. З його появою зникли спокій і надія на порятунок в серцях «ворогів народу». Не можна оминати увагою й факт переповнення бараків, що породжувало неприязнь всередині камер або кімнат. Звісно, в такі періоди, як вважало керівництво, життя одного в'язня нічого не варте, тому й вдавалися до масових вбивств. Це спричинило зростання показників смертності серед утримуваних у таборах.

Тоталітарна система намагалася вирішити питання непрацездатних «ворогів народу», однак це складно було зробити, тому що амністії не передбачались для всіх статей, за якими засуджували в'язнів. Ще однією проблемою була ізоляція чоловіків і жінок. Умови утримання жінок нічим не відрізнялися від чоловічих. Навіть зовнішній вигляд дівчат намагалися уподібнити до вигляду хлопців. У зв'язку з цим усі в'язні носили форму з номером, а про імена чи прізвища не йшлося взагалі. У такий спосіб радянська влада знищувала предмети самоідентифікації. Спільне розташування чоловічих і жіночих бараків призводило до збільшення кількості вагітних жінок. Тема фізичного насильства досить поширена в ГУЛАГівській системі. Проте для вагітних не покращували умови перебування, тому жінки вдавалися до

навмисного переривання вагітності. Материнство в умовах головного управління виправно-трудових таборів приречене на подібну долю. Дітей утримували в загальних камерах, тобто разом з дорослими.

Відсутність вихідних та нормального харчування поступово зменшувала терпіння «ворогів народу». Йдеться про спроби спротиву. Саме у зв'язку з цим виникають повстання (Норильське, Воркутинське, Кенгірське), які засвідчують здатність в'язнів чинити опір тоталітаризму. Таким чином, видно, що методи карально-репресивної системи застаріли і потребували реформування.

Тема ГУЛАГу в українській літературі представлена нечисленними творами. Серед них окреме місце посідають спогади. Завдяки свідченням очевидців сучасники дізнаються про відверті картини утримання «ворогів народу», харчування, сон, фізичну працю та інші моменти табірної життя. Жіночий досвід перебування під керівництвом тоталітарної системи описаний у книгах «В намисті з колючого дроту» І. Кривуцького та «Спогадах» Надії Суровцевої. Чоловічий погляд на проблему перебування в головному управлінні виправно-трудових таборів відображають «Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу» Василя Паливоди.

Зачинателем таборової прози є Іван Багряний, який в романах «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» за допомогою образів Григорія Многогрішного й Андрія Чумака відобразив біографічні моменти та викрив сутність репресивної системи. ГУЛАГ представлений і в поетичних творах. Василь Стус – в'язень таборів – у неволі написав збірку «Палімпсести», в якій змалював життя «ворога народу». У «Гратованих сонетах» Івана Світличного також натрапляємо на таборову тематику.

Роман «Лицарі любові і надії» Лесі Романчук – приклад звертання до ГУЛАГівської теми в українській художній літературі. Авторка майстерно вплітає в сюжет твору реальних історичних осіб, що допомагає відтворити картини утримання в'язнів у таборах. Андрій Кокотаха теж порушує цю тему в романі «Червоний». Про головного героя дізнаємося від трьох осіб, які або нейтрально ставилися до нього, або вважали Данила Червоного своїм ворогом.

РОЗДІЛ II

ПОБУТ, КУЛЬТУРА ТА ПСИХОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ В'ЯЗНІВ ГУЛАГУ В РОМАНІ «ЛИЦАРІ ЛЮБОВІ І НАДІЇ» ЛЕСІ РОМАНЧУК

2.1. Образ Романа Смереканича як втілення ідейності та стійкості.

ГУЛАГівська система з усіма своїми недоліками та жахіттями хоч і не набула широкої інтерпретації у творах сучасних авторів, все ж входить у коло актуальних проблем, які потребують свого переосмислення сьогодні. У контекст літературознавчих студій таборової теми цілком логічно вписується твір української письменниці Лесі Романчук «Лицарі любові і надії». Як зазначає Оксана Пухонська, цей роман є спробою «реконструювати травму цілого повоєнного покоління, більшість національно свідомих представників котрого опинилися в таборах» [47, с. 198]. Це один із перших художніх текстів, в якому повноцінно змальовано становище тих, хто ставав в'язнем виправно-трудових таборів, хто намагався зламати усталену систему, хто втратив життя у боротьбі з радянським режимом, хто чекав скорочення терміну, хто сподівався повернутися додому.

Варто наголосити на тому, що у досліджуваному творі натрапляємо на репрезентацію представників різних професій (лікарі, викладачі, вчителі, актори, музиканти), які, за іронією долі, опинилися під одним холодним і зовсім незатишним дахом – у таборах. ГУЛАГ заперечував реальність, до якої звикли ті, хто раніше жив на волі. У тексті Лесі Романчук натрапляємо на сцени приниження, знищення особистого простору, порушення внутрішньої рівноваги, і як наслідок – оголення. Недарма австрійський філософ Віктор Франкл, якому довелося пережити нацистський концтабір, писав: «Очікуючи своєї черги помитися, ми почали усвідомлювати свою оголеність: у нас насправді нічого не залишилося, окрім наших голих тіл...» [57, с. 31]. Такий стан неодноразово проживали й в'язні радянських таборів, до чого часом апелює Л. Романчук.

Головними героями роману є Роман Смереканич та Оріся Полянська.

Вони вірні ідеї української державности в умовах повоєнної окупації Західної України (саме в цей час відбуваються жорстокі переслідування націоналістів). В образі Романа Тарасовича Смереканича авторка твору звертає увагу на той факт, що однією з особливостей довоєнного способу життя в Західній Україні є можливість навчатися в європейських університетах, а це – свідчення доступу до світової культури, тому можна говорити про вплив на становлення ідентичности того чи того регіону/краю. Шлях самостановлення вихідця з доброї галицької родини, себто головного героя, перервався у гімназії через відомі події 1939, а згодом 1941 років.

Радянська влада зі своїми режимами, системами виправно-трудових таборів намагалася переформувати людину, створити такий тип, яким було б легко керувати. Саме тому на досягнення цієї мети скеровували всі сили. Науковці В. Курілло й І. Фатянова наголошують: «Кожен пристосовувався по-різному до суворих табірних умов. Щоб вижити, декотрі в'язні намагались потрапити до табірної адміністрації, стати днювальним бригадиром, тим, хто мав певну владу. Інші – допомагали влаштовувати провокації та втечі, доносили на своїх товаришів, за що отримували певну матеріальну нагороду. Декотрі в'язні категорично не сприймали такий стан речей» [39, с. 40]. Видно, що не всі протистояли ГУЛАГівській системі.

Історія Романового табору розпочалася тоді, коли він потрапив у засідку (відвідував полоненого в печері) і отримав поранення ноги. Тоді ж забрали батька, фармацевта Перебенду, доктора Полянського та його дочку Ориславу. Справа Орисі – коханої хлопця – була безпідставною. Однак слідчі допишуть «правду» і на цю дівчину. Тут відстежуємо механізм дій служителів сталінського режиму. Їхньою головною метою було знищення молоді майбутнього нації – яка здатна впливати на хід історії. Після цього поставало основне завдання – перетворити інтелігенцію на легкокеровану масу. «Тоталітарній системі, що набирала сили, вкрай потрібно було знайти достатню кількість “шпигунів”, “диверсантів” та “шкідників”, на яких можна було б перекласти власні злочини та економічні прорахунки. Наявність численного

“контрреволюційного елемента”, у свою чергу, виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й широкомасштабні репресивні акції, а також курс на самоізоляцію ССРСР від навколишнього світу і підтримування перманентного стану “фортеці в облозі”» [50, с. 250], – так пояснює проведення репресій Олександр Рубльов. Вихідці із західноукраїнських земель були важливим об’єктом для проведення подібних акцій.

Роман Смерканич був змушений вигадати історію про стрілянина в циган і випадкове потрапляння в нього, однак його не відпустили, а тимчасово змінили місце утримання. Опинившись у Крем’янці, хлопець зрозумів, що *«стіни навіть тюрми рідного міста тепліші, аніж чужого. І нари ширші, і вікна, хоч і заграбовані, але більші. І небо видно»* [49, с. 43]. З часом головний герой усвідомив, що в Західній Україні лише починалася друга хвиля репресій, оскільки першу (1940–1941 роки) перервала війна. Схід України відчув кігті звіра на ім’я НКВС раніше – спочатку в двадцятих «Ленінський призов», потім на початку тридцятих цілими сім’ями в Сибір відправляли «розкулачених» селян та троцькістів-уклоністів. Найбільше репресивна машина проявила себе в 1937 році. Тоді страждали дуже віддані комуністи. Перший шок від ув’язнення головний герой переживав у різних тюрмах з іншими індивідами. Серед них були навмисне підіслані особи, які намагалися дізнатися в Романа правду. Однак були й такі, в чийй постаті хлопець бачив вірного друга. Товариш Андрій допоміг йому опанувати тюремний телеграф – один із способів зв’язку між камерами.

Після майже року перебування в тюрмах героя відправили етапом у ГУЛАГ. Оксана Пухонська підкреслює, що «зустріч із тюремною реальністю відкриває для Романа Смерканича світ, позбавлений людськості, антисвіт, у якому немає жодних прав, законів, етики. Світ, де все зведено до фізіології і плекання культу ненависті і страху» [47, с. 199]. Для людини, яка зростала в теплі родинного кола, насолоджувалася навчанням та закоханістю, опинитися в подібних умовах означало докорінно відмовитися від своїх поглядів, звичок, уподобань і разом з тим вчитися жити по-новому. Важливо, що виживали теж

неоднаково. Чесні люди ставили перед собою мету *«вижити. І не втратити людського обличчя, людської душі. Зрозуміти, що у наших нещастях винні окремі люди. А партія – не винна, батьківщина – не винна. І батьківщину не можна ненавидіти»* [49, с. 85]. Дехто з в'язнів повністю переосмислював звичні цінності та життєві переконання. Варто наголосити на тому, що ГУЛАГ не визнавав порядності, товаришкості, чесності, ввічливості, колективізму. Надзвичайно тяжко було людям інтелігентним, оскільки для них вихід із зони комфорту – великий стрес, а перебування в табірних умовах – суцільне жахіття.

Роман Смереканич, до ув'язнення навчаючись на медика, тримався за медицину, як справу всього життя, що допомогло йому вижити і, водночас, уникнути тяжкої роботи. «Подовження робочого часу відбувалося по всьому ГУЛАГу. 1940 року його офіційно подовжили до 11 годин, та навіть ця норма часто порушувалася. У березні 1943 року московська адміністрація ГУЛАГу розіслала усім начальникам таборів розлюченого листа, в якому нагадувалося, що “в'язням має даватися не менш як вісім годин сну”» [17, с. 165], – так відгукується історикиня Енн Епплбаум про відпочинок в'язнів. Проте робота лікаря не дозволяла розслабитися повністю. Романові часто доводилося спати лише по декілька хвилин, а його ноги відмовлялися стояти.

Головний герой зазнав принижень і тоді, коли, здавалося б, мав можливість жити відносно спокійно. *«Ви тут – не жінки, не чоловіки, не люди, не особистості. Ви – м'ясо, номери, особові справи, ви – ніхто без імен і статі»* [49, с. 124], – ці слова дуже влучно описують стан мільйонів людей, яким довелося випробувати на собі страшне слово «ГУЛАГ». Надзвичайно важко в подібних ситуаціях було дівчатам, оскільки під час етапу не розділяли чоловіків і жінок, та й в лазнях наглядачами були особи чоловічої статі. Демонстрування фізичної оголеності прирівнювалося до оголеності духовної. Відчуття безпеки постійно зменшувалося у зв'язку з фізіологічним втручанням іншого в чужий особистий простір. У таких обставинах Роман не міг звикнути до становища постійного приниження. Його душу охоплювала порожнеча. Жаль було матеріальних речей (наприклад, рушника, який вишила мама), які

нагадували про дім і рідних. Такі недолюдки постійно зазіхали на чуже, тому хлопець залишився без вузлика з рідної домівки, в якому були теплий светр, сорочка та інші речі. Тяжко звикалося до того, що злодій витиратиметься клаптиком тканини із маминою вишивкою.

Найчастіше подібне вчиняли урки або ж блатні, тому між ними й іншими в'язнями (так званими «політичними») виникали конфлікти. Урками називали засуджених за кримінальні чи господарські злочини. Вони часто знущалися з тих, хто відбував покарання через політичні звинувачення. Однак останні витримували не довго. Одиниці не піддавалися обставинам і зберігали колишній характер та емоційний стан. Дослідники В. Курілло та І. Фат'янова зазначають, що «політичні переконання в'язнів ГУЛАГу трансформувалися на основі набутого досвіду і знань, засвоєння специфічних табірних цінностей. Саме переконання певним чином спрямовували поведінку індивіда. В умовах нелюдської праці, жорстоких покарань, брехні, політичні переконання, що раніше мали за соціальний ідеал радянське суспільство, поступово набувають протилежного характеру. Також через нестачу їжі, тепла, сну, перевтому та хвороби, людей охоплював фаталізм та апатія» [39, с. 40]. Масове насильство, на яке натрапляли щодня, також призводило до описаних вище наслідків. У таборах була й інша категорія крадіїв. Їх називали *суками*. Це колишні злодії, які співпрацювали з керівництвом табору, після чого ставали головними. Політичним в'язням тяжко протидіяти усім злодіям, тому необхідно було гуртуватися, вчитися давати відсіч.

Варто зауважити, що Роман Смереканич не втратив власного сумління й честі і залишався людиною аж до виходу на волю. Головний герой завжди був на боці справедливості. Стійкість до будь-яких ситуацій та випробувань долі загартовували обставини, в яких опинявся хлопець, а також бажання вижити і зустрітися з коханою, рідними. М'який характер, притаманний Романові в юності, поступився твердому, чесному, відважному. Видно, що набуті професійні знання згодилися хлопцеві і він зумів легше виживати завдяки професії лікаря. Спочатку рятував урка, а згодом вивозив поранених із сьомої

зони і отримав халат та шапочку: *«Та для Романа цей одяг був дорожчий за королівську мантію. З одного боку – шлях вижити, з іншого – спосіб допомагати, рятувати там, де знищують, калічать, убивають»* [49, с. 241]. Бути причетним до порятунку, а не вбивства – надзвичайно важливе завдання для головного героя. Тут він зумів проявити себе повністю, відчуті переваги такого статусу – можливість усамітнитися, побути наодинці із своїми думками, мати свій тапчан.

Досить часто головні герої роману шукали психологічну підтримку в особі Іншого – зазвичай сильнішого, вищого (з верхівки), того, хто міг керувати. Роман Смереканич, щоб запобігти смерті та мукам голоду, потягнувся до головної лікарки Марії Анатолівни: *«Голос Марії Анатолівни не обіцяв нічого злого, навпаки – сама лише турбота і доброта. Обличчя – звичайне обличчя жінки, якій трохи за сорок, але доглянуте, в міру підфарбоване»* [49, с. 246]. Потреба втамувати голод не залишала в спокої хлопця, тому він і спокусився на тарілку бутербродів. У кабінеті лікарки їжа була ситнішою, ніж та, яка траплялася зазвичай Романові. Однак Марія Анатолівна мала іншу мету. Оксана Пухонська у своїй монографії зазначає: *«Роман для жінки був лише об'єктом можливого задоволення сексуальних потреб. Спраглий теплого людського слова герой відчув у турботливих інтонаціях Марії Анатолівни інфантильну потребу ласки, захисту, опіки і водночас чоловічу інстинктивну потребу жіночої близькості»* [48, с. 112]. Головний герой не зміг втриматися від їжі, однак близькості уникнув.

Віктор Франкл дійшов висновку, що наявність мети спрощує виживання в таборах. Можемо стверджувати, що в Романа була велика мета – не дозволити радянській системі зламати в собі особистість, перетворити себе на зручний гвинтик, яким можна керувати. Доводилося виживати в тих умовах, які були панівними. Нерідко в'язні ділилися посилками з дому з керівництвом задля кращих умов перебування чи ухилення від тяжкої праці. Про втечу в цьому контексті не йдеться, оскільки, як підкреслює Олександр Рубльов, *«розташування таборів – відділень ББК у несприятливій для людського життя*

місцевості, серед лісів та боліт, з нечисленним автохтонним населенням, яке до того ж обов'язково мало повідомляти “органи” про всіх підозрілих осіб, – усе це, якщо й не виключало взагалі спроб в'язнів втекти, то принаймні вкрай ускладнювало такі намагання й майже стовідсотково прирікало їх на невдачу» [50, с. 266]. Ув'язнені були змушені ночувати в холодних бараках, терпіти постійні крадіжки, голод, а також побиття під час допитів.

Після смерті Сталіна керівна верхівка зрозуміла, що змін не уникнути. Усі думали про те, що мало б настати полегшення, адже ГУЛАГівська система могла працювати без принижень, додаткових знущань. У цей період в'язні відчують запах свободи, тому стають небезпечними. Відтак поширюються повстання (Колима, Воркута, Норильськ). Важливо наголосити на тому, що в більшості випадків саме українці їх організовували, а отже, становили рушійну силу. Леся Романчук у своєму творі згадує про Норильськ і Воркуту, однак найбільше уваги приділяє Кенгірському повстанню, яке відбувалося в 1954 році. Оксана Пухонська зауважує, що «засвідчена у спогадах учасників, серед яких “Шлях через Голгофу” Онуфрія Бутковського (він, до речі, є також одним із героїв “Лицарів любові та надії”), а також “Кров Кенгіра” Юрія Ференчука, ця подія стала однією із переломних у карально-знищувальній системі радянського ГУЛАГу» [47, с. 201]. У романі описані криваві картини саме придушення повстання. Деякі в'язні отримали збільшення терміну, а дехто навпаки – швидше звільнився. Роман Смереканич зумів вижити в таборах і вийти на свободу. Головний герой здійснив найважче – повернення до нормального життя, пошук роботи та намагання потрапити додому: *«Роман сам дивувався – як легко працювалося на волі! Наче все таке самісіньке – і піски, і бутара, і промивка, все таке – і не таке. Коли робота осмислена, має мету – заробити, щоб відшукати кохану, то й рукам легше, а голові – просто заввиграшки»* [49, с. 656–657]. Саме тому можемо стверджувати, що Роман Смереканич майже досягає своєї мети – він чує пісню Оріслави.

Отже, головний герой роману Лесі Романчук «Лицарі любові і надії» репрезентує в художній версії одного з активних борців (в історичному

минулому) проти сталінського режиму. Цей образ є свідченням того, що національна ідентичність не зникає назавжди, а здатна повернутися. Роман Смереканич утверджує ідею патріотичного служіння своєму народові, адже ГУЛАГ намагається уніфікувати людські ідентичності, оскільки постає в творі багатоетнічною державою. Стійкість до випробувань долі хлопець зумів вибудувати саме під час перебування у виправно-трудових таборах, де доводилося відкривати нового себе. Подібний літературний твір розкриває невідомі досі сторінки історії ГУЛАГу. Головний герой роману у просторі репресій, зневаги та кривди є тим, навколо кого гуртувалися інші. Він – приклад незламності сили волі і українського духу.

2.2. Жінка в умовах табору.

Великою заслугою Лесі Романчук є те, що в романі «Лицарі любові і надії» поєднано два досвіди ГУЛАГу – чоловічий і жіночий. Другий менш поширений в таборівій тематиці, однак це не зумовлює його замовчування. Оксана Кісь підкреслює: «Попри те, що серед невільників ГУЛАГу українці незмінно становили другу за чисельністю етнічну групу (у 1951 р. – близько 20%), а у повоєнні роки частка жінок серед в'язнів стрімко зросла (на початку 1945 р. – близько 30%), невільницький досвід українських жінок-політв'язнів залишається практично невивченим» [28, с. 76]. Та незаперечним є той факт, що під керівництвом тоталітарної системи опинялися не тільки жінки. У лави утримуваних потрапляли молоді дівчата, які ще не встигли опанувати омріяну професію. На їх долю випав тягар таборового життя різної тривалості. Якщо термін покарання становив 25 років, то після звільнення (звісно, йдеться про тих, хто доживав до нього) колишні дівчата виходили на волю дорослими жінками із численними зморшками на обличчі.

У літературному творі Лесі Романчук «Лицарі любові і надії» натрапляємо на низку жіночих доль, які за збігом обставин перетнулися в ГУЛАЗі. Першою, з ким доводиться познайомитися читачеві, є Орислава Полянська – дочка лікаря Полянського. Зазначимо, що героїня – кохана Романа

Смереканича. Дівчина, як і її обранець, опиняється в тюрмі. Головний герой припускає, що Орісю утримують слідчі через зв'язок із ним. Видно, що така практика була поширеною під час масових арештів «ворогів народу». Тоді у в'язницю потрапляли із позначкою «дружина ворога народу». Ось як коментує слідчий затримання Оріслави: *«Заарештували, бо звелено було брати усіх, хто вчився колись у гімназії. Всі вони там однакові, щось та знайдеться. А йому, слідчому, суши тепер голову, ший справу білими нитками...»* [49, с. 53]. Для слідчих того часу важливим було дотримання наказів керівництва. Авторка роману зображує справжню сутність арештів – дописування справ з метою отримання якнайбільшої кількості в'язнів. Згодом життям таких утримуваних розпоряджалися навіть звичайні охоронці.

Дівчина, незважаючи на юні роки, була достатньо розумною. Перебуваючи в тюрмі, вона зрозуміла, що основним завданням тоталітарної системи є винищення людей, міста, мови. *«Нас просто мають знищити. Щоб наші діти не чули про Союз українок, щоб не слухали українських пісень над колицкою»* [49, с. 57], – підсумовує роздуми Оріся. Варто зазначити, що розуміння сутності затримання згодом допомогло дівчині пережити набагато важчі ситуації. Незважаючи на відсутність життєвого досвіду та нездатність до будь-якого опору, головна героїня змогла одразу поставити собі мету і йти до неї.

Оріслава мала психологічну підтримку, тому що в тюрмі, а згодом – у таборі, разом з нею були подруги (Катря, Любця), відтак спільність інтересів дозволяла говорити на різні теми, підтримувати одна одну. З часом головній героїні довелося вчитися мовчати, аби не проговоритися Катрусі про найстрашніше – смерть коханого Теодозія. Вчителька Олена Оксентіївна та Люба стали свідками розправи над хлопцем: *«Ці катюги дали йому лопату і наказали копати. А він плюнув і сказав...Ми не чули, що сказав...Тоді два солдати взяли ризкалі і заходилися копати яму...А потім...Ой, дівчатка, сто років проживу – не забуду! Кинули його туди живого, руки за спиною, і почали землею засипати. І засипали...»* [49, с. 67]. Видно, що нелюдськість системи

штовхала її служителів зазіхати на найдорожче – життя. Такими методами тоталітарний режим намагався тривалий час тримати в страху «ворогів народу». Так, побачивши одного разу подібну картину, утримувані в таборах боялися висловити хоч слово на знак протесту, тому що могли швидко втратити життя.

Варто зазначити, що дотримання гігієни, особливо похід у лазню, для дівчат був справжнім випробовуванням. Як відомо, табірне керівництво та охорону загалом становили чоловіки. Під час миття в приміщеннях на варті вони теж були. Саме тому жінки часто шукали хоча б мінімального прикриття власних тіл. Цього дотримувались і героїні «Лицарів любові і надії»: *«Коса до пояса була для Орісі і прикрасою, і плащем, під яким ховала дівчина своє вихудле тіло від чоловічих поглядів. Катрусині коси прикривали плечі і груди, а далі – що вдієш, наруга над в'язнями включала, на думку чекістів, і компонент наруги над жіночою соромливістю»* [49, с. 98]. Оріслава мала довге волосся, проте цим не могла похвалитися кожна ув'язнена жінка. Йдеться не про свідоме обрізання волосся, а неможливість зберегти його в тогочасних умовах виживання. «Навіть у в'язницях жінки намагалися залишатися жінками у тому, що стосувалося зовнішнього вигляду. Зберегти основні атрибути жіночності було надскладним завданням, якщо зважити на умови утримання в'язнів. Одним з маркерів жіночності було волосся/зачіска. І хоча згадки про нього трапляються не дуже часто, однак його значення не варто применшувати» [28, с. 76–77], – підкреслює Оксана Кісь. Щоправда, з часом волосся Оріслави все більше втрачало привабливий вигляд. Пояснюємо це відсутністю нормального харчування, відтак припиненням отримування необхідних вітамінів, а також зміною догляду за ним. Адже в умовах постійного холоду доводилося радіти кількахвилинному перебуванню в гарячій воді.

Серед випадкових знайомих Орісі довелося спілкуватися з вчителькою Тетяною Анатоліївною Полетаєвою, яка вже побувала і в тюрмі, і на етапі, і в таборі. Часто жінка вчила молодих дівчат правильній поведінці в таких умовах та ділилася з ними своїм трагічним досвідом. Леся Романчук наголошує на

тому, що карально-репресивна система не виокремлювала для себе тих чи тих представників, а ув'язнювала всіх (зокрема й еліту). Також у творі згадується матінка-ігуменя, яку здолала цинга. У критичних ситуаціях жінка не залишала свого звичного заняття – молитви до Бога, незважаючи на те, що *«руки перетворилися на пташині лапки – тонкі, кожна кісточка окремо, на ногах відкрилися виразки. Але ці руки постійно склалися до молитви чи до хресного знамення – матінка благословляла кожного, хто підходив, – і римо-католичку Айну, і греко-католичок Орісю, Катрю, Дусю, і православних, і атеїстку Полетаєву, і навіть узбечку Айше»* [49, с. 117]. Видно, що тоталітарна система під одним дахом об'єднала представників різних народів, які гуртувалися задля виживання. Естонка Айна зуміла проявити себе в медицині, тому лікувала хворих в'язнів. В умовах ГУЛАГу в такий спосіб було легше вижити, оскільки в лікарнях харчування відрізнялося від звичайної їжі «ворогів народу». Ще одна перевага – звільнення від тяжкої фізичної праці. Хоч часто лікарям доводилося спати по 20 хвилин на добу. Це пов'язано з великою кількістю хворих (як відомо, у бараках набули поширення різні хвороби) та відсутністю медичних працівників.

Орислава Полянська після роботи на шахті потрапляє в лікарню з цингою. Тут їй вдається дізнатися, що в цих умовах рай таки існує. Обставини змушують дівчину будь-яким способом отримати зайвий шматок їжі. Зауважимо, що в таких ситуаціях людина здатна пригадати все, чому колись навчалася. Так стається і з головною героїнею роману. Вишивання подушок є заняттям, що рятує від голоду. До таких дій юнка вдається разом із сусідкою по палаті. Марічка має благородну мету – після закінчення терміну бажає відвідати родичів всіх, чиї адреси (вишиті чорними нитками) збережуться на її чорному мішку. Згодом Оріся завдяки посилці з дому змогла влаштуватися в цех, в якому перешивали одяг. На цьому етапі проявляється здатність дівчини логічно мислити та отримувати зі своїх дій користь. Леся Романчук звертає увагу й на використання даремної праці ув'язнених жінок: *«Рабська безкоштовна робоча сила, як виявилось, має певну цінність. І безглуздо просто*

вбивати, фізично нищити в'язнів, як практикувалося у криваві єжовські тридцяті та під час війни. Нехай працюють “на благо”, хай потом і кров'ю змивають свою “ізмєну родінє”!» [49, с. 152]. Ці рядки передають ставлення радянського керівництва до «ворогів народу». Видно, що ніхто не хвилювався про те, що написано в справі ув'язненого. Навіть якщо вона порожня, від тягара фізичної праці нікого не звільняли.

Під час перебування в лікарні Оріся змогла зацікавити своїм талантом, а саме: співом, інших. Звернення жінок до мистецтва пояснює Оксана Кісь: «Ними рухало бажання заповнити духовну пустоту та знайти точку опори, в умовах, спрямованих на розмивання соціальних ідентичностей <...> та руйнування людської гідності» [29, с. 51–52]. У випадку головної героїні доленосним виявилось знайомство зі співачкою Ніною Павлівною, яка відіграла велику роль у розвитку таланту Оріслави Полянської. Можемо стверджувати, що саме вона є тим *іншим*, до якого потягнулася дівчина. Праця в культурно-виховному відділі таборів є свідченням того, що за межами табору Ніна Павлівна не змогла б заповнити свій духовний простір. «Образ Ніни Павлівни в романі – це приклад того, наскільки в умовах антисвіту зміщуються акценти в розумінні категорій “свободи” і “неволі”. Випускниця консерваторії, актриса луцького театру, заарештована ще перед війною, відбувши свій термін ув'язнення, розуміє, що світ поза межами колючого дроту більше не прийме її» [48, с. 110], – підкреслює Оксана Пухонська. Водночас, потяг до людини, яка має вищу посаду, в умовах ГУЛАГу пояснюється прагненням полегшити своє становище. Йдеться про можливість отримання теплих речей, додаткових порцій їжі, переведення на легшу роботу, або ж хоча б мінімальне відчуття захисту. Звісно, інколи подібні випадки пояснюються природними інстинктами (якщо в'язень відчуває відповідь від особи протилежної статі). Ніна Павлівна Певна подбала про переведення дівчини в «курортну зону», бо «*Оріся – талант, Оріся – унікальний голос. Окрім того, Оріся – піаністка, а доброго акомпаніатора – шукати й шукати*» [49, с. 204]. Саме тому жінка проявила зацікавлення долею Оріслави Полянської не без власної вигоди, проте для

головної героїні такий вчинок був рятівним, себто відкривав шлях до музики.

Іншим для головної героїні став і слідчий КДБ – майор Крутов. Оксана Пухонська зауважує, що «спроба віднайти у таборі Іншого, того, хто міг би стати своїм у чужому світі була настільки важливою, наскільки важливим було прагнення вижити. Перебування в тіні долі Іншого могло вберегти від власної загибелі, при чому як фізичної так і моральної» [47, с. 200]. «Гвардійський» шоколад, а також хліб з маслом і ковбасою, які Оріся отримувала після гри на фортепіано, стали основою таємних надій на подальші зустрічі. У цьому випадку яскраво подано потяг саме до керівництва, тому що Ніна Павлівна Певна у минулому сама перебувала в таборах і добре знала все, що доводилося витримувати в'язням.

Дівчина розуміла, у чому полягала іншість Віталія Миколайовича. Як слідчий КДБ він однозначно був її ментальним ворогом: *«Стоїть, немов паралізована, і вдивляється у карі, горіхово-теплі очі...ворога...Її руки, ніжно зігріваючи, тримає... ворог...От уже...Що це? Її щоку коле... гострий куточок якоїсь з його орденських планок...І чоловічі, ворожі чоловічі руки горнуть її до себе»* [49, с. 304]. Проте Крутов не вдається до насильства над Орісею. Іншу позицію зайняли полковник Степанов Сергій Онуфрійович та його начальник Барабанов, яким сподобався не стільки концерт, скільки сама дівчина. Врятував героїню від згвалтування саме Віталій Миколайович, хоч за це його понизили у званні. Відбувши триденне покарання в так званій «холодній камері», Оріслава Полянська потрапила в лікарню з пневмонією. Як бачимо, рятував її в цій ситуації капітан Крутов, який шукав для лікування пеніцилін. Леся Романчук у романі зображує важливий момент: не завжди переслідувачі «ворогів народу» є вірними служителями тоталітарної системи. Інколи вони перебирають на себе роль жертви, по-суті будучи також жертвами тоталітарної системи, її в'язнями, адже від служби у таборах їм нікуди було діватися. Авторка роману «Лицарі любові і надії» не пропонує щасливого фіналу, оскільки перед Оріславою ще одне випробування – Кенгір.

Катруся, одна з подруг головної героїні, теж зазнала таборової травми.

Доля підготувала для неї та Орисі багато випробувань, які дівчата тривалий час проходили самотійно. Під час зустрічі в лікарні, Катруся поділилася з головною героїнею розповідями про Андрія – нове захоплення дівчини. Хоч згодом згадує про забуте кохання: *«–Що це я, Орисю? У мене ж – Дозик... Теж десь карається по таборах... А я... Хіба я маю право?»* [49, с. 219]. Аналізуючи поведінку Ориславиної подруги варто зазначити, що дівчина знайшла психологічну підтримку в особі іншої людини (хлопця). Оскільки від Теодозія не було жодних повідомлень, Катря не могла сподіватися на майбутню зустріч з ним, тому що не знала, чи він ще живий. Натомість з'явився інший – Андрій, з яким відчуття безпеки не залишало її. Щоправда, згодом хлопець помре від кулі. Однак трагічна доля не дозволила й дівчині дочекатися звільнення. Під час повстання Катрю застрелив снайпер.

Жіночий досвід перебування в ГУЛАЗі репрезентує й Дуся Будник з Тернопільщини, з якою Орислава познайомила під час етапу. Цю героїню авторка теж наділяє неабиякою сміливістю. Аналізуючи ситуацію Насті Тарнавської, вона наголошує: *«...Вони навмисне не віддали дитинку родині, забрали, щоб виховати собі отаких яничарів, які не пам'ятимуть своїх батьків, не знатимуть мови, ненавидітимуть все українське. І нашу боротьбу...»* [49, с. 103]. Недарма для неї судилася зустріч з Петром Кекішем. Тривале листування згодом допомогло утворити міцну сім'ю. На прикладі Дусі Леся Романчук показує, що серед великої кількості ув'язнених жінок були й ті, кому вдалося дочекатися волі та побачити рідних. Петро і Дуся все ж таки зустрілися після пережитих випробувань, які підготувало радянське керівництво. Їхні діти вже дорослими побачать рідну Україну.

У романі натрапляємо й на страшні картини арешту матерів разом з дітьми. Так, під час етапу в оточенні Орисі з'являється ще одна героїня – Віра Решетник, яку арештовують разом з донькою Галиною. Будь-які намагання матері сховати дитину виявилися марними. Оксана Кісь зазначає: *«У спогадах жінок-політв'язнів знаходимо пронизливі, сповнені безсилою розпачу описи нелюдських умов утримання і перевезення таких жінок, через що життя і*

здоров'я малюків виявлялися під загрозою» [27, с. 35]. У випадку цієї героїні хвилювання за долю дитини додавало матері сил для боротьби з тими, хто намагався скривдити найдорожче. Так, Віра Решетник переконується, що в критичних умовах її донечка – життєдайне джерело: *«Обнявши дитину, Віра відчула, що тепер зможе пройти усі табори і Сибіри, до яких засуджена. І пройде, і перетерпить, і повернеться, бо в її отерплих, спухлих від мотузки руках тихенько схлипує після пережитого страху й розпачу маленьке, замурзане Майбутнє. Затяте вже малечку. З укарбованим у гени болем. Уроджено горде. Неуклінне. Слабке, бо дівчинка. Сильне, бо українка»* [49, с. 95]. Заради неї жінка має витримати найважчі катування.

Зазвичай конвоїри під час етапу не звертали належної уваги на дорослих, не те що на дітей. Останні ж мусили страждати від холоду, голоду, тісноти та хвороб. Однак з приїздом до табору муки не закінчувалися. У деяких зонах дітей забирали від матерів, а в інших вони перебували разом. Проте сумні дитячі очі, сповнені болю та жалю, ніяк не діяли на керівництво. Прикладом розлучення доньки і матері є Настя Тарнавська (на псевдонім «Калина») зі Львівщини. Своєю історією вона ділиться з іншими дівчатами, коли потрапляє до них під час етапу. Її трагізм полягає в тому, що *«за кілька днів дитину забрали. Сказали – віддадуть тітці, бо Настя росла сиротою. Згодом виявилось – у дитбудинок. Як не молила родина віддати дитинча, сказали – дітей ворогів народу повинна виховувати справжня мати – радянська держава. Тільки вона зможе виховати їх гідними громадянами, виправити помилки батьків»* [49, с. 102]. Зазначимо, що такі випадки були поширеними у той час. Особливо прискіпливо ставилися до тих батьків, які брали участь у таємних націоналістичних організаціях, метою діяльності яких була боротьба з тоталітарною системою. Із роману дізнаємося, що Настя Тарнавська вступила в ОУН у ранньому віці. Її коханого Миколу вбили, а ось в героїні знайшли тризуб і випекли його на чолі. Зрозуміло, про те, щоб жінка виховувала донечку, навіть не йшлося. Радянська влада забирала цю роль собі з надією виростити «правильних» нащадків.

Як відомо, внаслідок гвалтувань, що, як зазначено вище, були явищем поширеним, часто жінки вагітніли в таборах. Часом на це були й відносно позитивні причини. «Для деяких жінок народження дитини ставало способом протидії дегуманізуючому режимові ГУЛАГу – залишатися жінкою, усупереч обставинам» [27, с. 37], – підкреслює Оксана Кісь. В аналізованому романі Леся Романчук описує весілля в табірних умовах. Герої навіть зуміли повінчатись. До того ж, свої долі поєднують представники різних націй – українка і угорець. Зазначимо, що саме спільне перебування в головному управлінні виправно-трудова таборів спонукало чоловіків і жінок єднатися, оскільки омріяний вихід на волю міг не відбутися, а створення сім'ї залишилося б тільки в думках. Авторка зображує зародження нового життя в ГУЛАЗі. Вартим уваги є й те, що Оля Лядська завагітніла від коханого чоловіка Ференца Варконі, а не в результаті насильства, тому поява дитини на світ була бажаною. Хід подій змінило повстання: батька дитини вивезли і обміняли на радянського розвідника. Оля народила дитину на зоні, записавши її Оленою Бондаренко. *«Новонароджена, вона вже була політв'язнем, хай без вини і реченця, зате й без терміну – довічно. А вік немовляти в табірних яслах – недовгий... Материнську ласку знала лише у визначений час годувань, коли мами, в яких було молоко, могли на короткі хвили узяти маля на руки»* [49, с. 648]. Такою була доля дитини, народженої в таборах. Видно, що Олі Варконі пощастило, оскільки її донечку зміг забрати і виховувати дідусь. Після виходу на волю вони зустрінуться, тільки батька дитина не побачить живим.

Однак така доля була не в усіх матерів. Якщо дітей забирали в дитбудинки, жінок охоплював розпач. Інколи це закінчувалося трагічними наслідками. Оксана Кісь зауважує: «Подолати зневіру, що опановувала ув'язнених матерів і викликала думки про самогубство, допомагали їхні ж подруги по нещастю, розділяючи важку долю та підтримуючи одна одну в найважчі періоди свого життя» [27, с. 40]. Були випадки, коли матері годували молоком чужу дитину, тому що в жінки не було чого дати їй. Це пов'язано з важкою фізичною працею та зовсім невідповідним харчуванням. Героїня

роману Ольга теж тяжко працювала. У творі зазначено, що вона носила відра з водою для миття конвоїрів у лазні. Майбутня розлука з донечкою викликала сум і розпач у материнському серці. Як наслідок – розпочалися проблеми з молоком: «– *Господи, не дай, щоб пропало молоко, збережи його хоч краплю моїй крихітці!* – молилася щоднини. *Та важка праця і злиденний харч робили своє – молоко висихало, мов струмочок у пустелі*» [49, с. 650]. У таких ситуаціях рятували інші ув'язнені жінки. Добре, що підтримка траплялася частіше, ніж неприємні випадки, пов'язані із викриттям та подальшими негативними або ж трагічними наслідками. Зазначимо, що в умовах ГУЛАГу роль матері допомагала жінкам дистанціюватися від постійних хвилювань і зосередитися на власному житті. Звісно, емоційного та фізичного виснаження в подібних обставинах не уникали, проте дивлячись на своє майбутнє в дитині ув'язненим хотілося жити далі з надією на звільнення та виховання свого чада в належній обстановці.

Трагізм жіночого досвіду в романі проявляється також у вирі Кенгірського повстання. Початок активного спротиву є важливим на шляху до тривалої протидії карально-репресивній системі. Леся Романчук передає готовність жінок до опору, саме тому зображує у творі створення живого ланцюга. Певно, кожна з них вдосталь натерпілася знущань від керівництва та чинної влади, тож у такі вирішальні хвилини не задумуючись приєднувалася до акцій протесту. Однак вони не проходили без втрат. Під гусеницями танка помирає Алла Пресман та багато інших героїнь, які віддали життя за можливість зміни усталеної тоталітарної системи. Оксана Пухонська зазначає, що «у ті часи в цілого покоління українців станеться черговий параліч свідомості, спровокований нелюдською розправою режиму над спробами вивільнення голосу ув'язненої пам'яті» [47, с. 201]. Страшні картини, які передає Леся Романчук, засвідчують нездатність радянського керівництва мислити раціонально, тому викликають огиду до нього, яка триватиме роками.

Роман «Лицарі любові і надії» досить ґрунтовно прописує жіночий досвід радянського табору на прикладі різних доль. Однак усі вони сповнені трагізму.

Авторці вдалося поєднати героїнь із реальними прототипами та вигаданими персонажами, переплітаючи в сюжетних лініях кризові ситуації, в які вони потрапляють. Дівчата намагаються жити, страждають, відчують, знаходять сили боротися всупереч розумінню, що зупинити репресивну машину радянської влади не так легко.

2.3. Повстання в'язнів Кенгірського табору як ознака послаблення ГУЛАГівської системи.

Радянська влада каральними заходами впливала на не без того важке становище в'язнів, що спричинило поступову напругу їхнього терпіння. Коли межу людських мук перетнули, спалахувало бажання помсти за спричинені страждання. В історії існування ГУЛАГу було 3 великих повстання – Норильське, Воркутинське та Кенгірське. Кожне з них важливе по-своєму, оскільки засвідчило готовність утримуваних чинити активний опір системі.

Перед підготовкою повстання необхідним був етап гуртування в'язнів, тому що без нього неможлива будь-яка активна протидія. Як відомо, у таборах разом утримували і засуджених за політичними статтями, і за кримінальними. Під час перших контактів між ними часто спалахували сутички. Проте з часом вони шукали можливі варіанти спільного виживання, оскільки розділяти їх ніхто не збирався. Тільки після того, як ув'язненого добре вивчали, знайомилися з його минулим життям та характером, наставав період, коли вирішувалось, чи можна йому розповідати свою історію. Саме спільність інтересів, поглядів, думок призводила до гуртування. Варто зазначити, що зрадники були скрізь. На цьому етапі вони починали відсіюватися. Інколи такі особи витримували час до самого початку акції протесту й аж тоді доповідали керівництву, однак омріяного звільнення чи полегшення умов за вчинене не діставали. З цієї причини в'язням доводилося постійно бути на сторожі, адже ніхто не знав звідки очікувати ніж у спину. У таких умовах готувалися до спротиву радянській владі.

Уперше він активно проявився у Норильську. Леся Бондарук підкреслює,

що «Норильське повстання поєднало різні форми протесту – голодування, відмову від роботи, бунт, збройне повстання. Через велику кількість учасників, складний характер подій та широкий розголос воно набуло наймасштабнішої популярності серед в'язнів інших таборів» [9, с. 38]. В'язні утворювали таємні організації, причиною чого слугувало важке становище. Варто зазначити, що вони гартували почуття власної гідності, яке дозволяло боротися зі страхом смерті. Відтак, розвинувши його, «вороги народу» готові чинити відкритий опір. Дослідники дискутують з приводу того, чи перше повстання готувалося заздалегідь, чи вибухнуло у момент у край нестерпної поведінки з утримуваними в таборах.

Початком Воркутинського повстання слугувала масова відмова від роботи в шахтах, а згодом – мітинги в'язнів. Уже в цей період радянська влада зрозуміла, що необхідно негайно повертати контроль над ГУЛАГом, тому що бездіяльність призведе до краху репресивної системи. Як наслідок – погодилися переглядати справи ув'язнених.

Останнім великим повстанням було Кенгірське. «Причинами масової непокори політв'язнів, як зазначено у документах слідчої справи № 84, були незаконне застосування зброї у період 1950–1954 рр., а також у ніч із 16 на 17 травня 1954 р., безпідставне утримання під вартою у штрафному ізоляторі, нестерпні умови утримання» [7, с. 171], – пояснює Лариса Бондарук. Саме про нього згадує у своєму романі «Лицарі любові і надії» Леся Романчук. Авторка в художньому тексті описує реальне історичне явище. Надважливо передати правдивість подій, що відбувалися в той момент. З цією метою Леся Романчук використовувала свідчення очевидців, які були учасниками Кенгірського повстання. Йдеться про книгу Володимира Караташа «На барикадах Кенгіра».

Повстання в романі є ключовим аспектом, який становить одну з головних проблем твору. Літературознавчиня Оксана Пухонська зазначає: «Однією з пріоритетних проблем, порушених авторкою в романі, є протестні акції в'язнів ГУЛАГу. Після смерті Сталіна вони перетворилися на масові повстання в таборах Воркути, Норильська, Кенгіра. Більшість учасників

повстань були українцями, котрі переважно відбували “бандерівський стандарт”» [48, с. 112]. Зазначимо, що в аналізованому художньому творі серед усіх учасників повстання більшість належала українцям.

Порівнюючи історичні реалії та опис їх у художньому творі натрапляємо на таку закономірність: Леся Романчук притримується фактів про події, що справді відбувалися. Так, у романі використано імена і прізвища історичних осіб, які свого часу відбували покарання в таборах ГУЛАГу. Серед них – Петро Кекіш, отець Василь Величковський, Борис Мірус. Вони мали коло однодумців. До таємного об’єднання належав і Володимир Романчук, *«такий же упертий, зятий у своїх переконаннях галичанин, як і сам Петро. Невтомна робота думки допомогла йому зрозуміти людоджерську суть системи ще на початку ув’язнення. Він навчився виживати сам і вчив інших. Розпочав свою таборову школу ще у 44-му. Якби не його поради й допомога, чимало хлопців пішло б зі світу першої ж зими»* [49, с. 386]. Спільне перебування в одному просторі не дозволяло комусь із друзів нехтувати саморозвитком. Петро зумів у таких умовах почати вивчати англійську мову. Авторка підкреслює, що чинити внутрішній опір тоталітарній системі таки можливо: *«Друзі. Дружба. Єдність. Єдине, що можна протиставити табірному ненаситному мотлоху. А ще – гартування духу. Не дати загнати себе у глухий кут. Працювати, читати, збагачуватися усіма крихтами знань та інформації, які можна силоміць видерти із зубів системи – сама не дасть»* [49, с. 387]. Ці чоловіки сподівалися на те, що після смерті Сталіна щось зміниться і в їхньому табірному житті. З цього періоду розпочинаються страйки та протести – обурення таки вибухнуло.

Радянська влада мусила терміново діяти, адже економіка поступово рухалася до занепаду (високі показники на виробництвах матеріалів досягалися за допомогою рабської праці в’язнів). Таким чином, швидко прийняли рішення: *«Щоб утихомирити страйкарів, табірне начальство пішло на зміни режиму – знімати трати з вікон, не зачиняли на ніч бараків, дозволили познімати номери! Кожен міг написати заяву на перегляд своєї справи. І були наївні, котрі писали»* [49, с. 389–390]. Великий спалах протестів засвідчив, що протидіяти

чинному режимові таки можна. Андрій (той самий, якого полюбила Катруся) погодився переписувати вірші Василя Курила та Ярослава Дорошенка (табірні поети), з метою демонстрації своїх вимог для комісії з Москви. Припинення виходу на роботи в шахти трагічно закінчилося для деяких страйкарів. Серед них був і Андрій, якого застрелили і поховали у вишиванці. Тоді розстріляли 70 страйкарів, які зуміли поширити листівки з інформацією про ГУЛАГівські жахіття за допомогою повітряних зміїв. Як видно, радянська влада мала переваги, оскільки в'язні використовувати зброю не могли. Варто зазначити, що подібним методом керівництво намагалося застерегти інших від відкритих виступів, адже посягали на найбільшу людську цінність – життя. Проте хлопці давно втратили страх смерті. У їхніх серцях жила надія на те, що Україна відокремиться від Радянського Союзу, а насильна русифікація припиниться. Хоч ці вимоги схожі до революційних, однак чоловіки пропонували висловити їх генералу армії Масленнікову. Керівництво тоді добре пильнувало тих, хто може збунтувати «ворогів народу» до повстання. Недарма так швидко ізолювали Михайла Сороку, автора гімну повстанців. Його слова *«Ми не будем, не будем рабами, / І не хотим носити ярма. / Воєдино всі мови сплелися, / Одна віра колише серця»* [49, с. 511] демонструють готовність зламати тоталітарну систему. Очевидно, що в'язень був із «бандерівців», які не вирізнялися особливою покорою. Це спрацювало не на його користь.

Наступні заворушення серед в'язнів виникають через неправдиву інформацію про грабежі та порушення табірної режиму: *«Обурення брехнею – і місцевою, і всезагальною, вибух проти несправедливості, образа у своїх кращих почуттях – от що виводить людей на вулиці масово, не кількох, не десятки, а тисячі, коли піднімаються стіною проти свавілля й неправди усі. Це не можна створити штучно. Це не можуть організувати одиниці. Брехня і сваволя – от що вивело людей на Кенгірський майдан»* [49, с. 503]. Наслідком такого повстання є усунення мурів між зонами. Зазначимо, що такі події відбувалися й в реальному житті. «У ніч на 24 травня політв'язні почали повстання. За їх ініціативою ті кримінальники, які залишилися, вибили

колодою отвір у заборі до жіночої зони. Слідом за кримінальниками, “щоб їх угамувати”, у жіночу зону ввійшли політв’язні. Усю адміністрацію в’язні вигнали за межі табору, розібрали мури між зонами, звели барикади, виставили охорону, озброїлися», – так описує історичні моменти Лариса Бондарук [7, с. 173]. Видно, що масовій силі, яка активізувалася наповну, важко чинити опір. Саме тому для початку повстання необхідне гуртування всіх категорій в’язнів і визначення спільної мети. Окремо «ворогові народу» протистояти усталеному режимові практично неможливо, а ось спільні зусилля допоможуть перебороти навіть найбільш цілеспрямованих та впевнених у собі генералів чи «сталінят».

У романі Лесі Романчук в Кенгірському повстанні беруть участь чоловіки та жінки. Лариса Бондарук, досліджуючи реальне повстання, зауважує: «Повстання відбулося у третій зоні Степлагу, на південно-східній околиці селища Кенгір. Тут розміщувалися три табірні пункти: 1-й – жіночий, 2-й і 3-й – чоловічі (від жіночого відділялися господарським двором)» [7, с. 168]. Ці рядки підтверджують те, що Леся Романчук намагалася якнайточніше передати зміст тих страшних подій, які відбувалися в Кенгірі. Зокрема йдеться про спільну участь чоловіків і жінок під час протистояння радянській владі, що уможливили попередні виступи.

Авторка пише емоційно, проте це не заважає їй у декількох рядках вмістити справжню сутність тієї чи тієї події. Помилки керівництва головного управління виправно-трудова таборів у романі описані так: *«Вивозячи найактивніших з уражених повстанням Воркути та Норильська, досі безпомильне у своїх погрозах начальство цього разу дало маху. Схибило! Опростоволосилося! Змішало у Кенгірі гримучу суміш із бандерівців та лісових братів, та ще й додало детонатор у вигляді «кримінального елемента, який досі завжди чемно виконував свою «високу місію» – тероризувати політичних»* [49, с. 542]. Незважаючи на різні життєві погляди, політичні орієнтири та особистісні вади, утримуваним у ГУЛАЗі таки вдалося «вибухнути».

Леся Романчук у літературному творі доводить, що смерть Сталіна 1953

року не розслаблює, а навпаки – активізує противників ГУЛАГівської машини. Чинній владі необхідно було остерігатися в'язнів, тому що після того, як вони дізналися про повстання на Колимі, у Воркуті та Норильську, відчуття свободи не залишало їх. Воно немов витало у повітрі й вдихалося з ним. Звісно, саме запах волі породжував думки про можливі спроби нового протесту. «У більшості авторів спогадів про концтабірний досвід – нацистський чи радянський – є дуже потужний стимул – вижити, аби дати свідчення. Не обов'язково проти своїх кривдників, насамперед – для нащадків», – підкреслює Оксана Пухонська [48, с. 113]. Таку мету мали й герої роману «Лицарі любові і надії». Зокрема, Петро Кекіш неодноразово висловлювався про те, що хоче вижити, щоб вийти на волю. Його мрія перетворилася в реальність – герой зумів створити сім'ю із Євдокією на волі та залишити після себе нащадків. «Кенгірське повстання стало одним із найяскравіших проявів кризи табірної системи СРСР, спричинивши серйозні зміни в каральній системі. Відбулася реорганізація виправно-трудових таборів, створено нові табірні відділи з меншою кількістю ув'язнених, зосереджених в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час виступу», – зауважує Лариса Бондарук [7, с. 194]. Фактично, ГУЛАГ продовжував існувати й після повстання в Кенгірі.

Найстрашнішою картиною, яку довелося пережити в'язням і яка описана в романі є жорстока розправа з повстанцями за допомогою танків. Варто зазначити, що під час цього нищення «ворогів народу» тоталітарний режим вдався до ганебного вчинку – використав машини з метою придушення утримуваних у таборах. Гусениці танків переїжджали людські тіла, немов звичайні перепони, які трапляються на шляху автомобіля. У такий момент кожен рятувався, як міг, однак танкісти знімали в'язнів навіть з підвіконь і нищили. У цьому пеклі загинуло дуже багато жертв. Бачення подібного провокувало триматися до останнього, адже криваві картини засвідчували одне – той, хто їх споглядав, залишився сам у лещатах радянського режиму. Його друзі чи знайомі полягли, так і не отримавши омріяної волі. Крім

застосування танків, солдати кидали димові шашки у бараки з метою знищення схованки для тих в'язнів, які туди втікали від гусениць.

Леся Романчук зображує головну героїню роману Орісю як учасницю повстання. Майор Крутов, хоч і належав до керівництва, не зміг ізолювати дівчину від основних подій у таборі. *«Уся ця коловерть смертного бою, волянь та благань обертається довкола Оріслави велетенською каруселлю жаху майже безголосно. У вухах одне – останнє слово Катерини. На колінах – голова подруги. Пальці несвідомо пестять чорні коси, вкладають на довічний спокій неслухняні кучері»*, – так авторка передає картину втрати найкращої подруги [49, с. 610]. Ще раніше дівчина думала, що Катерина живуча. Проте у вирішальний момент, який став переломним у житті в'язнів, подруга залишила Орісю на самоті. Під час того, як Кенгір стікав кров'ю, головна героїня побачила, що її подруга Алла Пресман більше ніколи не зможе зізнатися в коханні Гурію. Леся Романчук детально відтворює жахливість того, що відбувалося: *«Там, де ще годину назад була ніжна, смаглява, оксамитова дівоча шкіра, тепер не було нічого... суцільне місиво із уламків кісток, шкіри, м'яса, крові...»* [49, с. 606]. А донедавна в'язні жили зі спокоєм в душі. Оля Лядська так і не змогла зізнатися своєму чоловікові Ференцу про те, що чекає дитину. Останній у реальному Кенгірському повстанні теж брав участь як представник угорської медицини.

Видно, що авторка не ідеалізує героїв роману «Лицарі любові і надії». У зв'язку з тим, що кривава розправа завершилася не повним винищенням в'язнів, – тих, кому вдалося вижити, відправили на черговий етап. Серед них – Оріслава Полянська, Володимир Караташ, Михайло Сорока, Володимир Порендовський. Їхня подальша доля для нас невідома. Однак незаперечним є те, що герої твору зуміли не просто пережити протести, страйки та повстання, а долучитися до них. Вони вистояли в живому ланцюзі, поширили правду на волю та витримали танкову атаку. Літературознавчиня Оксана Пухонська зауважує: *«"Лицарі любові і надії" Лесі Романчук – це художня версія історичного факту, що саме українці, які становили більшість контингенту*

в'язнів практично весь час існування концтаборів, були рушійною силою у таборових повстаннях радянського ГУЛАГу. Саме в тих умовах не лише формувалася антитоталітарна, а й зберігалася пам'ять національна, перепрочитання якої властиве сучасному художньому текстові» [47, с. 202]. Видно, що сучасний твір детально відображає події минулого.

Отже, у романі «Лицарі любові і надії» Леся Романчук зобразила одне з переломних повстань в історії ГУЛАГу, а саме: Кенгірське. Воно відбувалося за участі представників різних народів та професій, однак більшість становили українці. В'язні продемонстрували здатність гуртуватися задля досягнення спільної мети. Трагічним є те, що під час масової розправи з «ворогами народу» загинуло багато чоловіків і жінок. Кенгірське повстання – приклад незламності в'язнів, адже вони довели, що карально-репресивна система найбільш вразлива до колективних методів протистоянь. Таким чином, управління ГУЛАГу було змушене реформувати давно усталений механізм утримання «ворогів народу».

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Великою заслугою Лесі Романчук є гендерний підхід до зображення травматичного досвіду ГУЛАГу. Авторці на прикладі долі кількох персонажів удалося порушити чимало важливих проблем. У романі описано умови утримання ув'язнених чоловіків і жінок, зокрема неможливість дотримання гігієни, важку фізичну працю, насильство, голод.

Головний герой – Роман Смереканич – вірний ідеї української державности. Хлопець опиняється в тюрмі, після чого його відправляють на етап, а тоді – в табір. Умови перевезення та утримання в бараках були примітивними, тому молодому інтелігентові важко було до них пристосовуватися. Проте медицина допомогла Роману врятуватися від тяжкої фізичної праці, а також – витримати знущання та випробовування голодом і холодом. Психологічну підтримку головний герой знайшов в особі Іншого – Марії Анатолівни, тому мав можливість покращити неситну табірну їжу – підкріпитися бутербродами. Зазначимо, що хлопець залишається вірним своїй коханій та до кінця терміну не втрачає людську подобу. Тоталітарна система не зуміла до кінця знищити «ворога народу», оскільки Роман Смереканич дожив до виходу на волю.

Орислава Полянська опинилася в тюрмі із майже порожньою справою. Перебування в камері та суворі умови етапу, а згодом – таборів, полегшували подруги. Авторка наголошує на тому, який одяг отримують жінки. Саме тому наявність на формі номеру свідчить про знищення самоідентифікації в'язнів. Атрибути жіночності теж поступово зникали, оскільки волосся потребувало належного догляду, а в умовах ГУЛАГу він не можливий. Одним із шляхів полегшення становища в головному управлінні виправно-трудовах таборів був пошук Іншого. Зазвичай, ними були люди з верхівки, тобто ті, хто мав вищу посаду і міг вплинути на становище в'язнів. Для Орислави Полянської ними стали Ніна Павлівна Певна та майор Крутов.

Леся Романчук порушує тему материнства в неволі. Її репрезентують Віра Решетник, яку під час етапу забирають у табір разом з донькою Галиною, а також Настя Тарнавська і Оля Лядська. Проблема Насті Тарнавської в тому, що

її залишили без дитини, оскільки радянська влада вважала за краще самотійно виховувати нащадків «ворогів народу». Дружина Ференца народжує доньку в таборах. Авторка описує умови перебування матері і дитини під керівництвом карально-репресивної системи.

Також у романі «Лицарі любові і надії» зображено момент, у який в'язні усвідомлюють свою силу та можливість протистояти репресивній машині тоталітарної системи. Реалії повстання описано досить детально. Так, герої твору розуміють, що після смерті Сталіна мають відбутися певні зміни. Коли «країну» ГУЛАГу охопили страйки, а згодом в'язні продемонстрували свою могутність під час повстань у Воркуті та Норильську, у Кенгірі теж готувалися до повстання. Українські бандерівці змогли згуртувати біля себе представників інших націй та таємно готуватися до протесту.

Під час кривавої розправи з в'язнями Кенгір стікав людською кров'ю. Чинне керівництво застосувало танки для приборкання активістів. Страшні картини нищення в'язнів описує Леся Романчук. Від великої кількості крові все навкруги потемніло. У цей момент Оріся втратила своїх подруг – Катрусю й Аллу Пресман. Також загинуло багато чоловіків. Тих, кому вдалося вижити, відправили на новий етап. Кенгірське повстання засвідчило, що методи, якими користувалася тоталітарна система для приборкання «ворогів народу», а також утримання їх в головному управлінні виправно-трудовах таборів, виявилися неефективними. В'язні подолали страх смерті і тому не боялися збройного спротиву. Для продовження існування ГУЛАГ потребував реформування.

РОЗДІЛ ІІІ

РЕЦЕПЦІЯ ГУЛАГУ В РОМАНІ АНДРІЯ КОКОТЮХИ «ЧЕРВОНІЙ»

3.1. Українські повстанці – особливо небезпечні «вороги» радянського режиму у художньому просторі роману Андрія Кокотюхи.

Відомо, що активна діяльність Української повстанської армії (УПА) припадає на період Другої світової війни. Однак сьогодні її діяльність викликає чимало суспільних і наукових дискусій. Пов'язано це з великою кількістю саме радянських мітів, які дискримінують націоналістичну боротьбу упівців за свою державу і проти окупантів. Проте Андрій Кокотюха цю тему робить центральною у романі «Червоний», який опубліковано 2012 року. Автор утілює постать головного героя в трьох іпостасях: член УПА, особливо небезпечний злочинець, в'язень ГУЛАГу. Такий підхід дозволяє нам поглянути на Данила Червоного очима тих, хто про нього оповідає. Оксана Пухонська так характеризує творчий стиль письменника: «А. Кокотюха, апелюючи до національної сторінки національного минулого, локалізує тему діяльності націоналістичного підпілля у субетнічному просторі Волині. Автор акцентує на продовженні війни після формального її завершення (у “Червоному”) та на багатонаціональному і поліпроблематичному характері у процесі її тривання (“Чорний ліс”))» [48, с. 92]. Головний герой твору – командир Української повстанської армії Данило Червоний.

Першим, хто оголошує свої спогади про головного героя роману є міліціонер Михайло Серeda. З його вуст дізнаємося про множинність імен Данила: *«Звати його Данило, прізвище – Червоний. За даними як польської дефензиви, так і НКВД-МГБ, раніше мав навіть кілька псевдо. Коли поляки його зловили в тридцять сьомому, називав себе Туром. До сорок четвертого проходив як Мартин та Дужий. Тепер, як свідчить зібрана МГБ оперативна інформація, він узяв собі псевдо Остап»* [30, с. 45]. Очевидно, така кількість звертань зумовлена діяльністю повстанця. Відомо, що головний герой був командиром УПА, а ще з 18 років перебував у складі Організації українських

націоналістів (ОУН). Зважаючи на це, зазначимо: для поширення таємних ідей чи пропагування думок часто використовували псевдоніми, оскільки тривалий час такі особи були під наглядом радянської влади. Особливо це актуально для тих, хто був членом підпільної організації. З метою уникнення арешту з тривалим терміном позбавлення волі часто використовували декілька імен.

Зазвичай члени УПА мають суворий зовнішній вигляд. Вигляд Данила Червоного в романі подано за описом його фотографії: *«Він не всміхався, тонкі губи стиснув щільно. Загалом у ньому вгадувалося щось нестримне, шалене, щось таке мужнє – як на порівняно молодий вік»* [30, с. 46]. Першим вироком головного героя роману було оголошення його терористом-націоналістом. Михайло Середя повідомляє, що Данило Червоний через півроку зумів утекти з місця слідчого експерименту і переховувався в різних країнах. Бачимо, що члени підпільних організацій чи об'єднань не могли «відсиджуватися» у в'язницях у той час як їхні побратими продовжували боротьбу проти радянського окупанта. Варто зазначити, що такі люди були терплячими, оскільки витримували різні катування слідчих, а місця зібрання своїх товаришів так і не повідомляли.

Вірним служителем радянської системи є начальник міліції Калязін (влаштує на посаду дільничного Михайла Середу), який неодноразово наголошує на тому, що Данило Червоний утікає з місць затримання чи перебування. *«Цікаво, що влітку сорок третього для ліквідації банди Червоного відрядили спеціальний каральний полк СС. Командир, тоді він проходив під псевдо Дужий, втратив майже всіх людей. Сам потрапив у полон лише тому, що його контузило і не встиг застрелитись, як у них там заведено. Німці відправили його в концтабір, але дорогою Червоний втік»* [30, с. 49], – ці рядки свідчать про вміння командира УПА звільнитися від будь-якого контролю та бути вільним. Постійні втечі допомагають головному героєві контролювати ситуацію в боївці (летюча група). Адже від керівника залежить успіх чи повна поразка в тій або тій діяльності. Характеризуючи основне завдання Данила Червоного, Калязін вдається до такого трактування: *«збройний*

опір становленню радянської влади» [30, с. 50]. Саме тому зауважимо, що міліція повинна була виявляти контакти місцевого населення з бандерівцями. Полковник Калязін наголошує на тому, що ситуацію в місцевості повинні контролювати вірні служителі радянської влади, а не група командира УПА. Проте ті, хто вважав тоталітарну систему *своєю*, зазвичай вдавалися до різного роду злодіянь або ж очолювали диверсійні групи. Місцеве населення за такого контролю часто зневірялося і в державному керівництві, і в Українській повстанській армії.

Варто зазначити, що міліціонер Михайло Серeda поважає свого «ворога» (йдеться про Данила Червоного) і захоплюється його втечами з концтаборів. Засідки на повстанців зазвичай розміщувалися в лісі, оскільки у такій місцевості на них нелегко натрапити. Вони, звісно, підтримували таємні контакти із селянами, отримуючи від них продукти харчування. Після призначення Михайла Сороки дільничним у селі Ямки (навколо цієї місцевості зосереджена діяльність групи Данила Червоного), герой поселився в сільраді. Ночівля в селі разом з начальником міліції у вдови Килини допомогла міліціонерам натрапити на Лютого і Мирона, які за їхніми переконаннями були побратимами Червоного. Михайло Серeda зауважує: *«Єдине, що я міг роздивитися чітко: кітелі, схожі на польську чи німецьку військову форму, гостроверхий кашкет на голові в одного, звичайний картуз – на іншому, чоботи з високими халявами, в які заправлені холоші штанів, та автомати в руках»* [30, с. 66]. Видно, що вірні служителі радянської влади цінують своє життя, саме тому залишаються ночувати надворі, а не в хаті. Абсурдність ситуації полягає в тому, що представники чинної верхівки ховаються від небезпечних «ворогів». Натомість, вони мусили б активно захищати селян. Зауважимо, що в цьому випадку відсутня будь-яка протидія. Такі міліціонери думають тільки про свої посади та власний добробут.

Андрій Кокотюха в романі звертає увагу реципієнтів на зумисні злочинні дії представників НКВД. Йдеться про організацію диверсійних груп, які добре помітні в аналізованому творі. Так, за одну ніч у Ямках повішено в криниці

Василя Задуру, а його жінку зґвалтовано. Звісно, у міліціонерів не було сумнівів, що це наслідки діяльності Остапа (вигадане ім'я Данила Червоного) та його лісових побратимів. Згодом у селі трапляються інші злочинства. Вбивство вчительки Лізи та підпали теж адресували боївці на чолі з головним героєм. Зазначимо, що чинна влада поширювала подібні відомості не випадково. Нещастя, які траплялися одне за одним в аналізованій місцевості, змушували людей жити з відчуттям тривоги, а поширена інформація вселяла недовіру в людські серця до УПА. Таким чином, представники міліції хотіли перекрити лісовикам доступ до Ямок, а отже, позбавити їх можливості отримувати продукти. Налякані селяни боялися відчиняти двері своїх домівок, оскільки життя для кожного з них було дорогим.

Автор роману порушує важливу проблему, пов'язану із породженням недовіри населення до підпільних груп. Оксана Пухонська зауважує: «А. Кокотюха часто акцентує увагу на грабінницьких та розбійних акціях радянських партизанів, які приходять до місцевих, вимагаючи провізію від імені українських повстанців» [48, с. 96]. Однак не все населення довіряло таким підставним акціям. Ті, хто мав родичів у складі підпільних організацій, або ж особисто був знайомим з командиром, знали, що бандерівці не зможуть вчинити подібного. Саме тому певний відсоток, хоч і невеликий, селян часто переконувався у незаконності дій радянської влади.

Намагання заарештувати бодай когось із групи командира УПА Данила Червоного було чи не найголовнішою метою діяльності нового дільничного Михайла Середи. Саме тому міліціонер, дізнавшись про існування криївки в конюха Миколи Онищука, припускає: *«От я і прикинув, цілком реально, що Онищуки переховують у себе пораненого бійця з боївки Остапа – Данила Червоного»* [30, с. 102]. Видно, що міліціонер намагається з усіх сил піднятися по кар'єрній службі, отримавши чергове знання, і прославитися тим, що незабаром покладе край існуванню групи Червоного. Проте поранений у криївці заподіяв собі смерть. Зауважимо, часто українські повстанці використовували подібні методи під час затримання. Це робили з метою

залишити міліціонерів без жодної інформації про побратимів. Відомо, що під час допитів в'язнів застосовували різні тортури. Саме тому, аби не проговоритися і не зрадити своїх однодумців, воїни пускали собі кулю в лоб.

Постійна діяльність радянських диверсійних груп набридла Данилу Червоному, тому він вирішує особисто поговорити з Михайлом Середою. Безпосередньо під час зустрічі останній має можливість порівняти справжнє обличчя Остапа із зображенням на фотографії, яке бачив раніше: *«Лоб – широкий та відкритий. Профіль – ніби карбований, губи тонкі, на носі – невеличка горбинка: так я машинально фіксував собі його прикмети. Коротко стрижене чорне волосся сильно побила сивина, і це робило тридцятирічного чоловіка старшим щонайменше на п'ять років»* [30, с. 118]. Міліціонер до кінця був переконаний, що вбивцею вчительки Лізи Воронової є саме Данило Червоний. Спочатку Михайло Середя боїться щось говорити Остапу, оскільки розуміє, що той знайде відповіді й аргументи на кожне питання чи тезу. Натомість командир УПА так пояснює мету своєї діяльності: *«Я, Середя, хоч за Польщі, хоч за німців, хоч за совітів кладу своє життя заради того, аби на нашій з тобою землі, лейтенанте, не було жодних окупантів»* [30, с. 124]. Відверта розмова з командиром УПА закінчилася тим, що Михайло Середя дізнався про злочинну діяльність НКВД-МГБ. Зауважимо, міліціонер не вперше чує про подібні діяння радянських керівників, тому особливого здивування нова, на думку Данила Червоного, інформація не викликала. Персонаж ще раніше помітив різницю в часі між перебуванням лісовиків на обійсті Килини та вбивством Задури, подумавши про існування *інших* бандитів. Однак дільничний продовжує підсвідомо захищати чинну владу, тому що сам є її репрезентантом.

Данило Червоний переконував Михайла в тому, що селян його група не кривдить. Вони працюють з москалями і комсомольцями. Звісно, міліціонер написав заяву вищому керівництву, в якій розповів про зустріч із ворогом. Так уже виховувала радянська влада своїх підлеглих, що про кожен крок вони повинні були звітувати начальству. Система заохочень довго утримувала

подібних працівників на посадах. Деякі з них відмовлялися від співпраці, коли дізнавались про існування диверсійних підрозділів. В аналізованому романі міліціонер Михайло Середа виконує свої професійні обов'язки аж до моменту розв'язки, чи то розправи з несправжніми бандерівцями.

Кульмінаційні події, про які оповідав Михайло Середа, відбувалися на обійсті поштаря Павла Токарчука. Зазначимо, що саме в цей момент відбувається усвідомлення наявності інших ворогів. Докія (дружина поштаря) вказує на постать того, хто мучив селян. Ним виявився аж ніяк не Остап, тобто Данило Червоний. Це Віктор Топорков – капітан МГБ. Під тиском командира УПА диверсант розповів завдання: *«Під виглядом боївки УПА заходити в села...Вбивати активістів... Радянських працівників... Продукти конфісковувати, начебто для потреб партизанів...»* [30, с. 145]. Михайло залишився на боці радянської влади. Лише тоді, коли він перебував у госпіталі й одужував від пострілу Данила, зрозумів загальну картину, якої домігся Остап: *«Я доповів своєму начальнику, полковнику Калязіну, про настрої в Ямках: мовляв, не втратили ще люди довіри до УПА та не бояться, навіть попри прояви терору. Полковник, так само вірний службовому обов'язку, доповів про це в управління МГБ, вищому начальству»* [30, с. 151]. Можемо припустити, що за умови відсутності доносів зазначених осіб (вірних служителів і виконавців вказівок радянського начальства), план командира УПА не спрацював би. У цьому контексті жертвовність Михайла Середи розглядаємо як самопожертву в ім'я керівництва. Міліціонер залишився прихильником радянської влади, однак остання не врятувала його від повчальної кулі Данила Червоного.

Андрій Кокотюха порушив у романі «Червоний» доволі дискусійну тему – діяльності ОУН-УПА на території України. Незважаючи на те, що диверсійна група різними способами намагалася переконати населення в злочинних діях боївки Данила Червоного, командир УПА зумів викрити і покарати підставних бандерівців. Натомість міліціонер, який бачив розправу на власні очі, залишився вірним представником радянської влади.

3.2. Табірне «життя» та оточення Данила Червоного. Проблема свого-іншого-чужого.

До теми ГУЛАГу крім Лесі Романчук у своєму романі «Червоний» звертається й Андрій Кокотюха. Щоправда, тема таборового життя є лише однією із частин всього твору. Оксана Пухонська зауважує, що «художня інтерпретація цієї теми – справа вкрай складна, оскільки конструювання меморіальної культури пострадянського суспільства вимагає особливої уваги до деталей тих подій пам'яті, які визначають ідентичність суспільства сьогодні» [48, с. 113]. Зазначимо, що в аналізованому творі про табірне життя командира УПА йдеться у третьому зошиті, оповідачем якого є танкіст Віктор Гуров. Другий зошит присвячений опису подій, пов'язаних із арештом Данила Червоного.

Віктор Гуров – персонаж, який опиняється в одному таборі із Данилом Червоним. Він засуджений за політичною статтею, якщо детальніше – за те, що вижив на фронті. Гуров у минулому був танкістом. Характеризуючи його постать необхідно наголосити на тому, що в'язень не протистоїть тоталітарній системі, а повністю приймає її вирокі. Тільки згодом танкіст задумується про те, чому він опинився в таборі, адже тут утримували тих, хто вчинив певний злочин проти радянської влади. У такому контексті можна говорити про жертвовність – ті, хто вірно служить режимові радянської влади з часом стають її жертвами. Ще одним прикладом, який свідчить про те, що танкіст прихильник радянської влади, є момент, коли після сутички із Зубановим відбувається розмова Віктора та Данила Червоного. Останній ділиться відвертим, оскільки розповідає про свою батьківщину – Україну, а не Радянський Союз. Танкіста здивували подібні слова. Літературознавчиня Оксана Пухонська підкреслює, що «цей персонаж – типовий продукт сталінської пропаганди, який на “політзаняттях задніх не пас” і для якого культ вождя є незаперечним, у той час як абсурдність режиму – це радше недогляд партійних виконавців» [48, с. 115]. Цей образ є підтвердженням того, що служителів чинної влади досить важко, а інколи й зовсім неможливо,

переконати в неправдивості, абсурдності дій керівництва.

Постать Віктора Гурова є яскравим прикладом для розгляду проблематичної тріади *свій-інший-чужий*. У цьому контексті важливе оточення персонажа. За його ж переконаннями, для радянської держави особа танкіста була *своєю*. Навіть після покарання за напад на Орловича, який розстрілював червоноармійців, Віктор Гуров не розчаровується в діяльності радянської системи, а навпаки – сподівається на те, що його вирок зміниться: «*Ось товариш Сталін зрозумів би все, наказав би розібратися...*» [30, с. 244]. Персонаж не змінює своїх переконань і тоді, коли відбуває несправедливе покарання. *Іншим* його сприймала група Данила Червоного, або ж, як їх називали, бандерівці. Командир УПА не може зрозуміти, чому Віктор Гуров після потрапляння в табори залишається прихильником радянської влади, адже танкіст сам добре розумів абсурдність дій Орловича. За логікою покарати мали б саме його, а не Віктора, який захищав своїх людей. Варто зазначити, що самі бандерівці для Гурова також були *іншими*. Він не усвідомлював того, як можна вважати батьківщиною Україну, коли живеш у Радянському Союзі. І найважливіше – для радянського керівництва Віктор Гуров був *чужим*. Чинна система практикувала не втручання в дії вищих осіб, навіть якщо вони були позбавленими жодного сенсу чи логіки. Той, хто наважувався вчинити подібне, ставав для держави ворогом, бо як може хтось із простолюду судити високопосадовців.

Одним із тих, з ким доводиться командирі УПА спілкуватися в ГУЛАЗі є Коля Тайга. Оповідач, тобто Віктор Гуров, вважає його ворогом (злодієм – законником). Танкіст так характеризує Колю: «*Вважалося, що саме він тримає зону, тобто є її неофіційною владою, часом сильнішою за владу Абрамова*» [30, с. 212]. Як заведено, біля постаті певного авторитета (незалежно від того, чи це кримінальний, чи політичний в'язень) формується певне коло наближених до нього осіб. Таким чином вони прагнуть знайти відчуття безпеки, або ж упевнитися в тому, що в разі необхідності хтось сильніший врятує від нападу. Видно, що Коля Тайга зумів сформувати йому ж потрібне

оточення, у складі якого було 10 в'язнів. Роль посильного у важливих справах Тайги виконував Вася Шарик (шістка). Віктор Гуров звертає увагу на те, що *«якщо від імені Тайги з кимось приходив говорити сам Вася Шарик, це означало, по-перше, важливість справи, про яку йдеться, а по-друге, певну міру довіри з боку самого смотрящего»* [30, с. 213]. Зазначені в'язні належали до кримінальників, адже саме вони зуміли знайти спосіб отримувати в зоні махорку. Інша категорія ув'язнених змушена була використовувати те, що залишали кримінальні. Були й ті, хто збирав недопалки (їх називали *доходягами*).

В умовах табірної виживання на шляху Данила Червоного трапляється представник кримінальників (їх називали *суками*) Сава Зубанов (інша назва – Зубок). Цей персонаж прославився тим, що *«він та ще троє його подільників оббирали загиблих і не лише: на них поскаржилася звалтована цим кагалом дівчина-підліток, у якої під час боїв за містечко осколком снаряда вбило маму»* [30, с. 224]. Цей персонаж прославився тим, що вирішив підготувати таємний замах на групу командира УПА, яка в таборі ні з ким не спілкувалася і намагалася перебувати окремо. Видно, що психологічна сутність аналізованого героя не дозволяла лишитися осторонь під час втручання в інший особистий простір. Недарма Зубанов належав саме до кримінальників – постійно зазіхав на чуже. Ще однією важливою деталлю, яка характеризує аналізовану категорію в'язнів, є співпраця з адміністрацією. Про це свідчить те, що капітан Бородін знав про сутичку, яка відбувається між бандерівцями (тобто групою Данила Червоного), литовцями (прибалтами), Віктором Гуровим і кримінальниками. Однак на допомогу від керівництва годі було сподіватися.

Чоловічий погляд на табірні умови добре демонструє доцент Шліхт, який завдяки ГУЛАГу подолав пристрасть до паління. Видно, що чоловіків хвилює влаштування в головному управлінні виправно-трудових таборів. Саме Шліхт добре розуміється в таборній документації і повідомляє іншим, що табір має план видобутку продукції, яка поширена на його території (наприклад, вугілля) і змушений його виконувати. Це призводить до того, що в'язні усвідомлюють

можливість отримання вихідного дня. Проте вже згадуваний філософ (у романі натрапляємо на ще одну назву – *жид*), переконує, що за таких умов керівництво залишиться без виконаної норми, тому про вільний день для відпочинку утримуваним можна лише мріяти.

Борис Шліхт часто пояснював іншим давно усталені та добре продумані схеми утримання в'язнів у таборах. Данило Червоний після спілкування з ним робить висновок: *«Оскільки, як пояснив мені твій Шліхт, з Москви регулярно спускають різні норми, тут, у таборі, в них плутаються. Результат: нас просто ганяють на роботи. Якщо ми здохнемо нас одразу ж замінять іншими. Не існує плану, який можна виконати чи навіть перевиконати, заробивши собі на вихідний»* [30, с. 264]. Видно, що в'язні для керівництва є лише рабською робочою силою, за допомогою якої реалізують завдання, про виконання яких мало б думати саме чинне начальство. Варто наголосити на тому, що їхня важка фізична праця не підтримувалась належним харчуванням. Цим пояснюється здивування доцента Бориса Шліхта, коли група бандерівців почала посилено працювати: *«Уже кілька днів їхня бригада посилено працює! Або їх хтось підгодовує тут, Вітюшо, або я не знаю... Ці люди двожилі, семижилі, та головне – для чого вони це роблять?»* [30, с. 265]. Бачимо, що Данило Червоний намагається все ж таки отримати вихідний день у зоні. Його дії не розуміють інші, зокрема Віктор Гуров, який переконаний, що *«ударної праці тут, у таборі, ніхто не побачить. Навіть помітивши, не нагородять, навіть не відзначать перед строем. Єдине, на що можна було сподіватися – так званий посилений пайок: зайві сто грамів гливкого хліба та мерзла бруква»* [30, с. 266–267]. Попри те, що танкіст був прихильником радянської влади, він не розглядав посилену працю в таборах як варіант швидкого звільнення чи вигідного перебування в ГУЛАзі.

Майор Василь Абрамов – начальник табору – невід'ємний елемент системи і, водночас, також її жертва. Він розстріляв десяток в'язнів «чорного» етапу (зłodіїв). Цю картину Андрій Кокотюха подає так: *«Ступивши крок назад, майор Абрамов не вихопив, а спокійним, розміреним жестом витягнув з*

кобури пістолет, виставив дуло перед собою, зігнувши в лікті правицю. Грохнув постріл. Другий. Третій. Четверту кулю начальник табору випустив уже в голову лежачого біля його ніг *Француза*» [30, с. 255]. Майор не нервує, а поводить досить спокійно. Він впевнений у тому, що його дії правильні. Досить часто подібну практику застосовували з метою залякування інших в'язнів. Побачивши розстріли, вони змінювали свою думку й боялися протестувати чи не виходити на роботу. Це ставалося переважно з тими, хто ще не загартував свою силу волі, тому й змінював позицію залежно від того, в якій ситуації опинявся. Крім того, варто наголосити, що життя десяти в'язнів для начальства табору нічого не означало, оскільки тривалий час взагалі доводилося вирішувати проблему переповнення бараків. Саме тому керівники розпоряджалися ними так, як хотіли. Тим паче, що про будь-які новини та зміни настроїв для них повідомляли ті ж утримувані. Небезпека з боку в'язнів хоч і загрожувала, проте тоталітарна система була ще лютішою і в разі прорахунку розправлялася жорстокіше.

Як відомо, у ГУЛАЗі часті поховання та велика кількість трупів були звичайним явищем. Аналізуючи смертність у Воркуті автор роману підкреслює: *«З одного боку, товаришу Абрамову, “кумові”, тобто начальнику оперативної частини лагпункту, капітану Бородіну, решті табірному начальства, включно з лікарем Тамілою Михайлівною Супруновою, не кажучи вже про останніх вертухаїв – усім, хто не вбирався у зеківську роботу, плювати було на те, скільки народу тут піде на той світ, скажімо, за робочий тиждень»* [30, с. 202]. Ці рядки ще раз доводять, що життя в'язнів не становить особливої цінності для радянської системи.

Умови утримання «ворогів народу» у кожному таборі відрізнялися, проте їжі й тепла не вистачало практично в усіх зонах. У літературному творі автор теж наголошує на тому, що утримуваним в головному управлінні виправно-трудовах таборів нелегко було з їжею. Так, Віктор Гуров, розповідаючи про посилки з дому, підкреслює те, що власник не міг самостійно користуватися переданими речами: *«Виняток – блатні. За їхніми законами, продукти, куриво*

й інші блага передавалися в обшак. І лише після того як старші, в нашому випадку – Коля Тайга, наближені до нього чи інші авторитети з інших бараків візьмуть собі частину кешаря, дачки чи як там ще називали табірну посылку, нею могли розпоряджатися інші, включно з власником» [30, с. 260]. Якщо в посылці були певні продукти, то після розподілу між усіма її власник залишався з маленькою крихтою. Танкіст дивувався тому, чому відчуття голоду не опановує бандерівцями. Перебуваючи в таборі Гуров радий був невеликій додатковій порції до основного пайка, яку можна було отримати від кримінальних злочинців. Більше того, персонаж не цурається навіть лушпиння картоплі (як в часи Голодомору), а гріє його в печі й додає до супу. Використання таких залишків від продуктів у Данила Червоного викликає огиду, хоч герой швидко себе опановує. Річ у тім, що після перебування з боївкою в лісах, де харчуванням забезпечували селяни, командир УПА не міг сприймати того, що в'язні таборів в умовах голоду можуть вдаватися до подібних дій.

Андрій Кокотюха в романі «Червоний» відобразив важливу ознаку характеру українських в'язнів у таборах. На прикладі Данила Червоного автор акцентує на здатності зберігати свою національну ідентичність у будь-яких умовах. Данило – авторитет, навколо якого збираються однодумці. Це демонструє зокрема той факт, що в таборі його групу називають бандерівцями. Звісно, оточення командира УПА в ГУЛАЗі було різним. Однак йому не вдалося вплинути на головного героя твору. Більше того, до думок Данила прислухалися навіть кримінальні авторитети. Одним із наближених до Червоного в'язнів був червоноармієць Віктор Гуров, постать якого є прикладом поєднання *свого-іншого-чужого* в одній особі. Табірні умови утримання впливають на психологію поведінки в'язів, а останні повністю перебувають у лещатах радянського керівництва.

3.3. Повстання як прояв непокори і викриття абсурдності радянської системи.

За всю історію існування ГУЛАГу було створено багато зон, у кожній з яких в'язні вдавалися до певних протестів проти усталеної тоталітарної системи. Це спричинено тим, що терпіння в утримуваних, а також відчуття страху, закінчувалося. Звісно, серед поширених форм спротиву були й повстання. Андрій Кокотюха в романі «Червоний» пропонує одну з версій розправи з таборовим керівництвом, яка є свідченням могутності та нестримності в'язнів у боротьбі з карально-репресивною системою. Оксана Пухонська зазначає, що «А. Кокотюха певною мірою руйнує комплекс віктимності українського народу. Його герої-бандерівці радше жертви обставин, аніж системи. Деконструкції гуманного світу в сталінських таборах, які є метафоричним прообразом цілої держави, він протиставляє право і здатність на протест, в якому звільнення навіть ціною смерті – це вже поступ на шляху до перемоги цієї системи» [48, с. 118]. Хоч автор і не описує історичні повстання, однак його бачення цього процесу доволі оригінальне та пропонує реципієнтам задуматися про мету подібних подій.

Потрапивши в табір Данило Червоний зі своєю групою тримався окремо від інших ув'язнених. Проте згодом обставини перебування в ГУЛАЗі змінилися, тому головний герой зблизився з радянським солдатом Віктором Гуровим. Через деякий час налагоджується спілкування командира УПА з Борисом Ісаковичем Шліхтом, який був тісно пов'язаний з танкістом. Доцент добре розумівся в законодавстві, тому зумів пояснити іншим в'язням їхні права. Звісно, що Данило Червоний зацікавився цією інформацією: *«Згідно з цими положеннями, Гуров, в'язень має право на цілодобовий вихідний раз на десять днів, – тут Данило багатозначно підніс палець догори»* [30, с. 263]. Результатом цього стало те, що бандерівці показали високі показники роботи, тобто ударно працювали в шахті. Командир УПА зрозумів, що в'язні зможуть отримати вільний день, якщо об'єднаються. Про це Данило говорить танкісту: *«Він і пояснив: теоретично, це він так сказав, в'язні можуть мати вихідний,*

якщо увесь табір – увесь, Гуров, – перекриє, це знову Шліхт сказав, якусь там верхню планку квартального виробітку» [30, с. 263]. Перевиконавши план командир УПА наважився вимагати дотримання радянських законів. Зазначимо, що спочатку бригадир не вірив у те, що в'язні здатні щось доводити. Однак впевненість Данила переконала його в протилежному. Лейтенант Засухін довго приборкував утримуваних: *«Ти, Червоний, і такі, як ти, – не дав йому договорити Засухін, – повинні тут здохнути! Бо на ваше місце вже везуть нових ворогів!» [30, с. 269].* З цього бунту розпочалася недовіра до чинної влади в багатьох в'язнів. Йдеться не лише про боївку Червоного, а й прибалтів. Вони опустилися на землю і голосними криками вимагали вихідного дня.

Видно, що таборове керівництво не готувалося до таких дій в'язнів, оскільки лейтенант Засухін розгубився. Раніше майор Василь Абрамов показав приклад розправи з тими, хто не хотів виконувати його волю. Однак у цьому випадку всі чекали наказу: *«А конвойні без наказу офіцера нічого не робили, адже жодної спроби напасти на вартових і тікати не відбувалося, тому пускати в дію зброю солдати не мали права: вони лише скинули автомати з плечей, взяли напереваги, наставили стволи на бунтівну шеренгу» [30, с. 270].* Цю хвилину розгубленість Засухіна використали інші в'язні. З твору дізнаємося: після нетривалих вагань на землю опускаються доходяги, за ними – Віктор Гуров та Коля Тайга. Згодом приєдналися й ті, хто був засуджений за побутовими статтями. Лише через майже півгодинну перерву на роздуми лейтенант здогадався зробити попереджувальний вистріл угору. У цей момент на землі була чи не вся 58 зона. Зауважимо, що шоківий стан керівництва допоміг в'язням наважитись на приєднання до бунту Данила Червоного. Як відомо, командир УПА не домовлявся попередньо про план дій. Та й для того, щоб виступати разом необхідно було згуртуватися, а цього не вміли робити в таборі, де виживали окремими групами. Певно, у момент вагання і відсутності чіткої відповіді Засухіна утримувані зрозуміли, що бандерівець вимагає від радянської влади чогось справді можливого, більше того – законного. Коли

збунтувала вся зона, зупинити цю розгнівану масу було нелегко. Це потрібно було робити відразу – тоді як протестувальників було мало. Вирішив усе майор Абрамов, якому довелося таки піти на поступки. Видно, що перша спроба спротиву виявилася успішною. Вона показала, що єднання – основа будь-якого протесту.

Оповідуючи, Віктор Гуров говорить про те, що сам перед виглядом автомата виконував би всі вказівки влади, лиш би вижити. *«Точно не скажу, та, з огляду на мій досвід табірника, справа була не в нездатності майора Абрамова придушити в зародку будь-яку спробу бунту. <...>. Йому не хотілося морочитися з самим процесом упокорення непокірних в'язнів. Тому вирішив грати на випередження: узаконив один вихідний раз на два тижні за умови, якщо норми та плани виконуватимуться»*, – роздумує танкіст [30, с. 277]. За версією Віктора, якщо б бунту не відбулося, то скоро на майора очікував би вибух протестів зеків із зовсім іншими наслідками. Щоправда, не обійшлося без помсти командир УПА. Абрамов через нього змушений був поступитися в'язням і дати вихідний день, а це не могло минути безкарно. Данило Червоний неодноразово випереджав мисленням дії начальника табору, або ж призводив до таких умов, що той не мав іншого виходу як погодитися на вимоги.

Персонаж добре розумів, що необхідно діяти, поки його не перевели в інше місце. Саме тому разом з однодумцями вони збиралися, щоб продумати план виходу на свободу. Варто наголосити на прецеденті залучення до свого об'єднання танкіста. Командир УПА переконує радянського солдата: *«Ми не тікаємо. Ми хочемо здобути волю. Повернути свободу, хіба не зрозуміло? Тікають злодії від обікрадених ними людей. Тікають убивці від заслуженої кари. Тікають ті, хто нашкодив, хочу, Гуров, щоб ти це чітко й точно зрозумів. Нас тримають у неволі. Так само, як і тебе»* [30, с. 280]. Проте надмірна покірність радянському режимові не дає можливості Гурову одразу погодитися і приєднатися до групи Данила. Попри те, що танкіст став жертвою тоталітарної системи, він залишається вірним їй. Це проявляється в нездатності

активно захищати свої права. Танкіст обирає варіант тихого відбування терміну, без зайвих виступів, адже вважає, що таким чином не отримає додаткових років.

Данило Червоний уміє аргументувати свої думки, в іншому випадку він не зміг би очолювати повстання. Рішучість та сміливість, поєднані з гострим розумом, допомагають головному героєві стати прикладом для інших. Під час підготовки повстання Остап витратив чимало сил для того, щоб зламати нерішучість Віктора Гурова. *«Навіть кримінальні злочинці мають тут більше прав, аніж ми з тобою. Добре б ми, українські повстанці. Або наші литовські брати. Ви, росіяни, для майора Абрамова і навіть вашого дорогого товариша Сталіна – таке саме лайно, як ми, українці. Чи інші народи, котрі більшовики підгребли під себе»* [30, с. 283], – переконує Данило Червоний. Зауважимо, що проблема танкіста полягає у відсутності жодних міркувань про життя на волі. Аналізований персонаж у 30 років вірить у те, що радянська влада, яка відправила його в ГУЛАГ, є для нього *своєю*. Важкість у прийнятті рішення зумовлена неможливістю переконати себе в потребі стріляти у *своїх* (йдеться про табірну адміністрацію, адже під час її захоплення цього не уникнути).

Щоправда, між Остапом і Лютим (член боївки, теж в'язень) була суперечка щодо необхідності випустити на волю блатних, оскільки вони продовжуватимуть там свою злочинну діяльність. Бачимо, що Данило Червоний налаштований рішуче: *«Якщо не вийде діяти стрімко – діятимемо за обставинами. Не зможеш запустити паровоз, не вдасться захопити нікого, хто вміє це робити чи здатен тобі показати – підемо пішки. Тут, у цьому пеклі, я не лишуся. Треба – поповзу на свободу»* [30, с. 286]. Очевидно, цим пояснюються всі втечі персонажа від міліції, про які згадується в першому зошиті. Саме завдяки такій цілеспрямованості командира УПА повстання відбулося.

На запропоновану ідею стати вільними в'язні швидко погоджувалися. Навіть фронтовики Гурова її швидше підтримали, ніж танкіст. *«Там уже згуртувалися змовники, нас ставало більше, люди підходили з усіх кінців бараку,*

і аж тепер я усвідомив масштаб усього, що мало статися: до сутички підготувалося з півсотні мовчазних худих суворих мужчин», – зауважує Віктор, коли долучився до повстанців [30, с. 291]. Зброєю в'язнів спочатку були лише заточки та піки, та навіть за допомогою таких примітивних матеріалів вони зуміли розпочати розправу з табірною адміністрацією, метою якої був вихід на волю. Проблему в таких діях становила відсутність згуртованості, що призвело до великої кількості смертей. Однак повстанці зуміли дістатися до постаті начальника табору: «В'язні тягнули начальника табору, наче вередлива дитина набридлу поламану іграшку: викручували руки, били носакми по ногах та спині, намагалися придушити за горло і, якби це було можливо, напевне, відірвали б коротко стрижену голову» [30, с. 301–302]. Звісно, у таких випадках неможливо обійтися без втрат. В'язні стріляли навіть один в одного (йдеться про осіб з інших груп утримуваних). Та найголовнішим є те, що Данилу Червоному не вдалося залишитися на волі, тому що його групу зловили в селищі й розстріляли. Доля головного героя залишилася невідомою.

Автор роману «Червоний» подає в художньому тексті повстання в'язнів як один із варіантів розправи з табірною адміністрацією. Хоч його учасникам не вдалося залишитися на волі, однак ця спроба протесту довела, що радянська система користується застарілими методами утримання засуджених. Група Данила Червоного налаштована діяти рішуче, тому й ті, хто хотів покласти край знуцанням, яких довелося зазнати в ГУЛАзі, охоче приєднувалися до бандерівців. Зауважимо, що повстання мало лише приблизний план і заздалегідь детально його ніхто не продумував. За інших обставин кривава розправа могла б закінчитися більш успішно.

ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ

Отже, у романі Андрія Кокотюхи «Червоний» порушено чимало важливих проблем. Однією з них є діяльність ОУН-УПА на Волині, яку автор розкриває за допомогою образу головного героя Данила Червоного – командира УПА. Зауважимо, що ця тема не призначена для великих обговорень, оскільки думки про неї неоднозначні. Персонаж роману має псевдоніми, які допомагають йому з'являтися серед населення під прикриттям різних імен, адже за подібну діяльність часто арештовували. Остап із побратимами живе в лісах біля села Ямки, дільничним якого призначено Михайла Середу. Власне, останній є оповідачем, з уст якого дізнаємося про деталі діяльності боївки (летючої групи) командира УПА.

У селі, біля якого жили лісовики, відбуваються вбивства та підпали. Радянська влада поширювала відомості, що це справа Данила Червоного і його побратимів. Насправді ж, до подібних вчинків вдавалися диверсійні групи. Метою такого дезінформування було зменшення довіри селян до Української повстанської армії, яку вони забезпечували продуктами, та підвищення авторитету чинної влади. В аналізованому творі Данило Червоний зумів викрити диверсантів та розправитися з ними. Групу несправжніх бандерівців очолював капітан МГБ. Однак міліціонер Михайло Середя, на очах якого відбувалися зазначені події, залишається вірним служителем радянської влади, а Данила Червоного вважає своїм ворогом.

Незабаром головний герой опиняється в таборах. Незважаючи на те, що боївка Остапа трималася окремо, командирові УПА вдається зблизитися з радянським солдатом Віктором Гуровим. Варто наголосити на тому, що цей герой, як і Михайло Середя, є жертвою тоталітарної системи. Саме на прикладі танкіста можна відобразити проблему *свого-іншого-чужого*. Начальник табору майор Абрамов, який демонструє перед усіма розстріл 10 в'язнів, уособлює каральний механізм радянської системи. Засуджені змушені тяжко працювати на шахті, однак за перевиконання норми для них відмовляються давати вихідний день. Крім того, Андрій Кокотюха звертає увагу на нестачу їжі в

таборах, тому що лущиння картоплі використовували як додаток до основної страви.

Ще однією важливою проблемою твору є розправа в'язнів з табірною адміністрацією. Повстанню передував бунт, пов'язаний з відмовою начальства давати вихідний день. Його ініціатором був Данило Червоний, за що згодом змушений потерпати від перебування в карцерах. Командир УПА не звик сидіти в неволі (про це свідчать втечі з в'язниць чи місць затримання), тому з часом пропонує Віктору Гурову приєднатися до змовників, які хочуть вийти на волю. Проте цьому передує розправа з табірним керівництвом. Зауважимо, що танкіст вважає радянську владу *своєю*, тому й не поспішає давати згоду. Однак повстання відбувається. Відсутність згуртованості в цьому випадку дала про себе знати, але адміністрацію ГУЛАГу таки знищили.

ВИСНОВКИ

Отже, досліджувані твори Лесі Романчук та Андрія Кокотюхи порушують важливу, однак мало проявлену в сучасній художній літературі тему травматичної пам'яті минулого – національного таборового досвіду. У першому розділі цієї праці було ґрунтовно вивчено й проаналізовано історію ГУЛАГу та його значення в українському травматичному дискурсі періоду радянського тоталітаризму. Ідеологічні завдання ГУЛАГу полягали в підкоренні в'язнів, створенні легкокерованої маси, використанні рабської праці для підвищення економічного розвитку Радянського Союзу, а також відокремленні «ворогів народу» від решти населення. Задля реалізації вище перерахованого чинна влада розширила систему таборів. Вартим уваги є те, що засуджені спочатку самостійно будували собі місця для виживання, а згодом – примітивними знаряддями поклали дороги та звели підприємства.

До «ворогів народу» потрапляли представники різних національностей і професій, які заявляли свою індивідуальність та претензії на «нерадянську» ідентичність. У роки Великого терору в таборах значно збільшилась кількість інтелектуальної та духовної еліти. Наслідком проведення репресивних заходів стала переповненість ГУЛАГу. У зв'язку з цим почали зростати показники смертності. Із спогадів дізнаємося про те, що поширеними були масові вбивства в'язнів. Не варто забувати й про хвороби, які розвивалися внаслідок неситного харчування та примітивних умов утримання. Під час етапу нагадували про себе шлункові хвороби, оскільки із їжі чоловіки та жінки отримували солону рибу (точніше, голови риби), після чого кидалися до води. Конвоїри, як і начальство, не переймалися долею «ворогів народу».

Ще однією проблемою, з якою довелося боротися ГУЛАГівській системі, були непрацездатні в'язні. До них належали люди старшого віку, діти, а також хворі. Зауважимо, що амністії не підлягали всі справи, тому радянська влада ще довго намагалася виконати це завдання.

Варто наголосити на тому, що крім чоловіків у зонах утримували ще й жінок. Аналізовані твори ілюструють важливий складник гендерної

інтерпретації таборового досвіду – намагання жінок зберегти в умовах табору власну гідність, часом навіть естетизувати жахливу дійсність. Доля матерів і вагітних жінок нічим не відрізнялася від звичайних в'язнів. Жодних послаблень режиму, звільнень від праці чи кращого годування вони не отримували. Часто діти перебували не в окремій камері (кімнаті бараку), а разом з усіма жінками. Щоправда, не всі матері могли виховувати своїх нащадків. Траплялися випадки, коли радянська влада забирала дітей з метою уникнення виховання «ненадійних елементів». Змішані зони призводили до того, що жінки вагітніли в таборах (насильство, або ж бажання продовжити рід, реалізувати себе як жінку).

Випробування голодом і холодом з часом стали причиною протестів – страйків і повстань. В історії ГУЛАГу засвідчено три великі повстання (Норильське, Воркутинське, Кенгірське), які характеризують найвищим рівнем жорстокості начальства під час придушення в'язнів. Зазначимо, що подібні вияви непокори свідчили про негайну необхідність реформації тоталітарної системи, адже її методи впливу стали неієвими, тому втрачався контроль над «ворогами народу».

В українській літературі тема ГУЛАГу не набула поширення через низку причин. До них належить небажання очевидців ділитися травматичним досвідом (з роками їх кількість зменшується), а також те, що всі необхідні документи, з яких можна дізнатися про ті події, досі перебувають в архівах колишнього комітету державної безпеки. Однак вдається натрапити на деякі свідчення учасників, залишені свідомо чи несвідомо.

Інформаційним джерелом про карально-репресивну систему ГУЛАГу є спогадова література. Важливі відомості для вивчення тоталітарного досвіду розміщені в збірнику І. Кривуцького «В намисті з колючого дроту». Жіночий досвід перебування в головному управлінні виправно-трудовах таборів представлений в «Спогадах» Надії Суровцевої. Василь Паливода в «Спогадах українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу» подає своє бачення проблеми діяльності ОУН-УПА на території України, а також виживання під керівництвом табірною начальства. Таборова тематика

представлена творами Івана Багряного («Тигролови», «Сад Гетсиманський»). Збірки «Палімпсести» Василя Стуса та «Іратовані сонети» Івана Світличного пропонують реципієнтам поглянути на ГУЛАГ через призму поетичного слова. Художня література має малу кількість творів, присвячених досліджуваній темі. Серед сучасних творів розглядаємо романи «Лицарі любові і надії» Лесі Романчук та «Червоний» Андрія Кокотюхи. Авторка зображує реальних осіб, які в минулому теж перебували в таборах. Наголосимо на тому, що герої твору Лесі Романчук не прагнуть активними діями залишити табір, а лише боронять свої права. Натомість персонажі Андрія Кокотюхи мають конкретну мету – вийти на свободу ціною життя.

У другому розділі магістерської роботи проаналізовано основні образи роману Лесі Романчук «Лицарі любові і надії», а також окрему увагу приділено характеристиці Кенгірського повстання. Головний герой твору Роман Смереканич на початку ув'язнення перебуває в різних тюрмах, а з часом етапом відправляється в табір. Злочинна діяльність радянської влади позначається й на коханій дівчині Романа, яку арештовують з порожньою справою. Під час етапу хлопець дізнається корисні поради від в'язнів з досвідом про те, чого не варто робити в дорозі та як виживати в умовах ГУЛАГу.

Знання медицини допомогли головному героєві влаштуватися в лікарні, де не потрібно було виконувати важку фізичну працю, однак відпочивати Роман не міг і там. Випробовування голодом і холодом призвели до підсвідомого пошуку Іншого – сильнішого та з вищою посадою. Так юнак натрапляє на Марію Анатоліївну, завдяки якій має можливість підживитися бутербродами. Виховання в родині інтелігентів позначилося на характері Романа, адже хлопець вирізнявся спокійністю, тому часто важко сприймав крадіжки речей, які вчиняли урки. Варто згадати й те, що головному героєві вдалося відбути термін та вийти на волю.

У романі Лесі Романчук окрема увага приділена жіночому досвіду перебування в таборах. Зауважимо, що його репрезентують долі декількох героїнь. Орислава Полянська опиняється в тюрмі разом з гімназійною

подругою Катрусєю. Головна героїня одразу визначилась з метою – вижити за будь-яких умов. На прикладі дівчат видно, як психологічно тяжко було жінкам відвідувати лазню, в якій на сторожі стояли чоловіки, тому засобом порятунку слугувало волосся. Крім того, воно було своєрідною ознакою того, що в темній формі перед керівництвом стоїть саме жінка. Орислава зуміла пізнати кращі умови, ніж ті, які були в бараках. Хвороба призвела до того, що дівчина потрапила в лікарню. Ця подія виявилася знаковою і її житті, оскільки дала змогу долучитися до мистецтва і розвивати свій музичний талант. Варто наголосити на тому, що головна героїня, як і її коханий, в умовах ГУЛАГу потягнулася до образу Іншого. Такими для Ориси були Надія Павлівна Певна та майор Крутов. Образи Катрусі та Євдокії демонструють реципієнтам вміння бути впевненими в собі та емоційно стійкими.

Авторка порушує тему материнства в неволі. На прикладі героїнь роману (а саме: Віри Решетник, Насті Тарнавської, Олі Лядської) ми дослідили, що такий досвід неоднаковий. Віру Решетник з донькою під час етапу забирають у табір. Очевидно, що її Галина приречена на страждання, які витримують не всі дорослі. Героїня з Львівщини залишилася без змоги побачити доньку бодай колись, адже радянська влада вирішила самостійно виховувати тих дітей, чий батьки брали участь у підпільній діяльності. Оля Лядська завагітніла в таборах. Її Оленку віддали дідусеві, однак вона ніколи не зможе побачити свого батька. Зауважимо, що багато проблем виникало з годуванням, тому що не в усіх матерів було молоко (і тут не обійшлося без впливу тоталітарної системи).

Найважливішим етатом протистояння чинній владі, який описано в романі, є Кенгірське повстання. Леся Романчук вдається до деталізації, аби не пропустити жодного історично вартісного моменту. Від того, що Кенгір стікав кров'ю, потемніло все навкруги. Тоталітарна система з начальством табору на чолі інструментом придушення спротиву обрала танки, які гусеницями роздавлювали в'язнів. У цей момент загинуло багато чоловіків і жінок, які були для когось батьками, друзями, знайомими. Варто наголосити, що перед повстанням в'язням вдалося зруйнувати мури між чоловічими і жіночими

бараками, тобто показати, що «вороги народу» здатні протидіяти гнобленню. Тих учасників Кенгірського повстання, яким вдалося вижити, карально-репресивна система відправила на новий етап.

У третьому розділі досліджено місце головного управління виправно-трудових таборів, а також націоналістичного підпілля в романі Андрія Кокотюхи «Червоний». Представником УПА в творі є головний герой Данило Червоний, який славиться гострим розумом і неабиякою сміливістю. Автор порушує проблему диверсійної діяльності представників радянської влади. Особливої уваги заслуговує постать міліціонера Михайла Середи, який характеризується вірним служінням чинній системі й навіть будучи свідком розправи з несправжніми лісовиками не зневіряється в ній. Неправдиву інформацію про мету існування та злочинні дії бандерівців поширювали радянські служителі (зокрема у творі цим займався капітан МГБ). Наголосимо на тому, що таким чином держава намагалася привернути увагу населення до антигуманних вчинків лісовиків та позбавити їх доступу до села, яке постачало їжу, і як наслідок – припинялася націоналістична пропаганда.

Данилу Червоному довелося випробувати на собі досвід перебування в таборі, контингент якого становили різні категорії в'язнів. Командир УПА був наближеним до танкіста Віктора Гурова – радянського солдата, ще одного вірного служителя радянської держави, який начальство ГУЛАГу сприймав за *своїх*, тому й вагався щодо участі в бунті та розправі з адміністрацією. Табірне оточення Остапа складалося з різних груп в'язнів (кримінальні; політичні; засуджені за побутовими статтями), однак головний герой зі своїми бандерівцями відокремлюється від взаємодії з іншими засудженими.

Зауважимо, що Андрій Кокотюха зобразив картину розправи з табірною адміністрацією з метою показу результатів тиску на особистість в'язня, а також постійного пригнічення, приниження, насильства. Начальник табору майор Абрамов опинився в руках тих, кого донедавна використовував для виконання, чи то перевиконання плану. Однак командиру УПА не вдалося пожити на волі.

Отже, результатом написання кваліфікаційної роботи є виконання всіх

завдань, які ми визначили на початку дослідження. За допомогою аналізу й історичного методу нам вдалося відобразити історію виникнення та функціонування ГУЛАГу, тож вважаємо, що це завдання успішно виконано. Тему головного управління виправно-трудова таборів описано з використанням методу синтезу. Зауважимо, що в роботі висвітлено лише основні твори, автори яких намагалися відобразити сутність репресивної машини радянської влади. Третє завдання виконане за допомогою емпіричного методу, а саме: вивчення та узагальнення практичного досвіду. Вважаємо, що в дослідженні проаналізовано образи головних героїв романів «Лицарі любові і надії» та «Червоний», а також чоловічий та жіночий досвіди перебування в ГУЛАЗі. На нашу думку, у кваліфікаційній роботі вдалося розглянути значення цієї теми у творчості Лесі Романчук та Андрія Кокотюхи. На прикладі художніх текстів з'ясовано, що травматичний досвід перебування в таборах полягає в неможливості змінити умови виживання, відстояти свої права, звільнитися від важкої фізичної праці, повноцінно харчуватися та відпочивати, а також виховувати своїх нащадків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Пер. англ. Київ : Дух і Літера, 2005. 540 с.
2. Багрянний І. На новий шлях. Чому я не хочу вертатися в СРСР? Молодь Великої України і наші завдання / за заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : В-во ПрАТ «Українська прес-група», 2013. 112 с.
3. Багрянний І. Сад Гетсиманський. Харків : Фоліо, 2017. 576 с.
4. Багрянний І. Тигролови. Харків : Фоліо, 2019. 304 с.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Київ : Либідь; «Військо України», 1994. Кн. 2. 668 с.
6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в ССРСР. Київ : БВ, 1999. 447 с.
7. Бондарук Л. Кенгірське повстання як прояв кризи радянської табірної системи. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 168–195.
8. Бондарук Л. Повстання політв'язнів у советських концтаборах сталінського періоду. *Визвольний шлях*. 2003. № 8. С. 38–49.
9. Бондарук Л. Роль політв'язнів у економічному зростанні Російської федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату). *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 358–372.
10. Бондарук Л. Роль українського руху опору в організації Норильського повстання. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 38–42.
11. В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць Норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. Львів : Манускрипт, 2009. 276 с.
12. Вронська Т. Куркульський призов 1942 р.: мобілізація селян-трудпоселенців ГУЛАГу 1942 р. (передісторія та перебіг). *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 20–32.
13. Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність. Львів : Українські технології, 2009. 324 с.

14. Грабович Г. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури. URL: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr04.htm> (дата звернення: 29.11.2020).
15. Грицак Я. Чорні книги червоного терору. *Критика*. 2000. Ч. 5. С. 4–6.
16. ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. Москва, 2008. 320 с.
17. Епплбаум Е. Історія ГУЛАГу. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 512 с.
18. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ, 2005. 264 с.
19. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
20. Дельоз Ж. Суспільства контролю. Post Scriptum. *Літературно-мистецький часопис «І»*. Львів, 2004. № 34. С. 62–66.
21. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. *Українська література сьогодні* / упоряд. В. Медвідь. Київ : Неопалима купина, 2005. С. 74–80.
22. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польськ. та англ. В. Склокіна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
23. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект). *Социологические исследования*. 1991. № 7. С. 3–16.
24. Иванова Г. ГУЛАГ: государство в государстве. *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т. 2. Москва, 1997. С. 216–217.
25. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : Наука, 2006. 438 с.
26. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125–138.
27. Кісь О. Материнство за ґратами як благословення і прокляття: жіночий

- досвід ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 2. С. 32–43.
28. Кісь О. (Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 75–81.
29. Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3 (361). С. 51–59.
30. Кокотюха А. Червоний. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 320 с.
31. Колошук Н. Актуалізація жанрових моделей утопії та антиутопії в табірній прозі. *Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство: зб. наук. праць*. Рівне: Перспектива, 2003. Вип. XII. С. 38–48.
32. Колошук Н. «Архипелаг ГУЛАГ» А. И. Солженицына и особенности новой эпопеи в литературе XX века. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. С. 75–90.
33. Колошук Н. Гендерні проблеми в тюремно-табірній гулагівській мемуаристиці. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2002. № 4. С. 60–68.
34. Колошук Н. Жіноча емансипація в ГУЛАГу (за збірками табірної поезії та спогадами в'язнів): зворотній бік комуністичної утопії. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2016. № 8. С. 69–76.
35. Колошук Н. Суспільна рецепція табірної літератури на слов'янських теренах: деякі аналогії. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2003. № 10. С. 93–99.
36. Колошук Н. Табірна література в парадигмі постмодерну. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки*. Луцьк, 2001. № 9. С. 271–277.
37. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2006. 500 с.

38. Коруняк Ю. Табірна поезія Василя Стуса у рецепції Михайлини Коцюбинської. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2012. Вип. 31. С. 252–255.
39. Курілло В., Фат'янова І. Політична субкультура ГУЛАГу: осмислення історичного досвіду минулого. *Наукові праці*. 2009. Т. 122. Вип. 109. С. 38–42.
40. Луцій С. Романи Івана Багряного «Тигрлови» та «Сад Гетсиманський»: за архівними матеріалами Юрія Лавріненка. *Слово і Час*. 2006. № 10. С. 21–31.
41. Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГу. Київ : Вид. «Смолоскип», 2001. 207 с.
42. Поживши в ГУЛАГе / сост. А. И. Солженицын. Москва : Русский путь, 2001. 408 с.
43. Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Харків : Права людини, 2009. С. 51–281.
44. Прокопчук І. ГУЛАГ як місце травми (за романом Лесі Романчук «Лицарі любові і надії»). *Геопоетичні студії: Geopoetical Studies. Студентський науковий альманах*. Вип. 5. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. С. 102–110.
45. Прокопчук І. Жінка в умовах ГУЛАГу (за романом Лесі Романчук «Лицарі любові і надії»). *Збірник наукових праць «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна*. Острого, 2020. С. 261–270.
46. Прокопчук І. Національна ідея в умовах радянського концтабору (за романом Лесі Романчук «Лицарі любові і надії»). *Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 10–13.
47. Пухонська О. Літературний вимір ГУЛАГу в романі Лесі Романчук

- «Лицарі любові і надії». *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського*. Київ, 2016. № 2. С. 198–202.
48. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті : монографія. Київ : Видавництво «Академвидав», 2018. 272 с.
49. Романчук Л. Лицарі любові і надії. Тернопіль : Богдан, 2011. 672 с.
50. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті. *Історія України*. 2002. № 37. С. 250–314.
51. Світличний І. Гратовані сонети. Сучасність, 1977. 115 с.
52. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
53. Солженіцин О. Архіпелаг ГУЛАГ. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 1280 с.
54. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. Т. 3. Кн. 1. Палімпсести. Львів : Вид. спілка «Проспілка», 1999. 486 с.
55. Суровцова Н. Спогади. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. 431 с.
56. Токмань Г. Доля, муза, слава в поезії Івана Світличного: екзистенціальний і діалогічний аспекти. *Слово і Час*. 2010. № 9. С. 38–51.
57. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / переклад з англ. Олени Замойської. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 160 с.
58. Ярошенко С. О. Українці у радянських таборах (1930–1950-ті рр.): історіографія проблеми. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2014. Вип. 84. С. 23–27.